

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ

БІЛЬШО

МИХАЙЛО
ОСАДЧИЙ
ФІЛЬМО

«Смолоскип»

Моя перспектива в житті, перерубана уже, не дуже хвилює мене, бо коли я влюбимій галузі літератури чи літературознавства нічого не лишу — не в силу своїх бажань — народові, то якщо мої муки комусь хоча з близьких мені людей дадуть більший політ фантазії і поштовхнуть його до роботи — то вже в цьому я буду бачити користь свого життя :

При всіх ударах і перипетіях долі мене буде вести, моєю путеводною зіркою буде бажання стати корисним своєму народові. Так писав колись Іван Франко, так буду повторювати я до кінечних днів своїх.

(Жовтень, 1966 року, Явас)

Михайло Осадчий

CATARACT

(In Ukrainian)

By Mykhaylo Osadchy

Published by V. Symonenko Ukrainian Publishers SMOLOSKYP

Paris

1971

Baltimore

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ

БІЛЬМО

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

**UKRAINIAN NAT'L MUSEUM: ARCHIVES
721 N. OAKLEY BLVD
CHICAGO, ILLINOIS 60612 USA**

diasporiana.org.ua

Українське Видавництво СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка

Париж

1971

Балтимор

Бібліотека СМОЛОСКИПА Ч. 13

Мистецьке оформлення Д. Тугана

Copyright by V. Symonenko Ukrainian Publishers Smoloskyp

SMOLOSKYP

3, rue du Sabot
Paris (6-e)
France

P. O. Box 6066, Patterson Sta.
Baltimore, Md. 21231
USA

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ

« Більмо » — це автобіографічний нарис, авторство якого приписують Михайлові Осадчому.

Про Михайла Осадчого пишеться в книжці Вячеслава Чорновола « Лихо з розуму » :

« Михайло Григорович Осадчий народився 22 березня 1936 року в селі Курманах, Недригайлівського району, Сумської області, в родині селянина-колгоспника. Після закінчення середньої школи вчився на факультеті журналістики Львівського університету, який скінчив у 1958 році. Працював редактором і старшим редактором Львівської телестудії. З грудня 1960 року — на викладацькій роботі в Львівському університеті. В 1963-64 роках — інструктор з преси Львівського обкому партії. Перед арештом — старший викладач кафедри журналістики ЛДУ. Протягом року був редактором багатотиражної газети університету, перед арештом — заступник секретаря парторганізації факультету з ідейно-виховної роботи.

« Член КПРС з січня 1962 року до арешту. Член Спілки журналістів СРСР.

« Самогужки — без аспірантури і наукового керівництва написав кандидатську дисертацію на тему: « Журналістська діяльність Остапа Вишні (1919-1933 рр.) » і успішно захистив її 25 червня 1965 року. В зв'язку з арештом ВАК не затвердив ученого звання.

« Виступав у республіканській і обласній пресі як

журналіст і літературознавець, в періодиці друкував художні твори (вірші, новели). Видавництво «Каме-
няр» випустило збірку поезій «Місячне поле», весь
тираж якої був знищений в зв'язку з арештом автора.

«Одружений. 19 квітня 1966 року (через добу після
винесення вироку) народився син Тарас.

«Заарештований 28 серпня 1965 року, засуджений
18 квітня 1966 року в закритому судовому засіданні
Львівського обласного суду на 2 роки позбавлення
волі в таборах суворого режиму за звинуваченням в
антирадянській пропаганді й агітації».

Перебував в таборі ч. 11 (с. Явас) Мордовських
політичних таборів, працював столярем. Внаслідок
тюремного та табірної режиму дістав хворобу шлун-
ку. Під час обшуку в таборі, в грудні 1966 року, у
Осадчого відібрано зошит з перекладами та переспі-
вами з Лорки, поетів прибалтійських республік та
оригінальними віршами.

Михайло Осадчий був звільнений з мордовських
таборів в серпні 1968 року.

Зараз мав би перебувати у Львові.

Книжка «Більмо» появляється у Видавництві
«Смолоскип» без відома і згоди автора.

Правопис в книзі задержуємо такий, яким напи-
сана копія, яка дісталася до нашого Видавництва. Ви-
правляємо тільки виразні помилки, однак вважаємо
за конечне ввести літеру «І», яку виключено з україн-
ської абетки в УРСР, і літеру «я», де це потрібно.

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

БІЛЬМО

Довкола нас ліхтарі. Одні ліхтарі. Їх хитро розміщено обабіч шляху, яким нам велено йти. Той шлях теж вельми хитро вимощений світляним бруком і, як магнет, вбирає в себе людський зір. Ліхтарі і брук дібрано одної барви. Ця барва сильної вдачі. Увійшовши якимсь в твоє ество, вона обіймає тебе своїм полоном. У ньому ти стаєш непомірно величним і... порожнім, як глечик. Тобі легко і радісно. І тим світляним шляхом можна йти рік, два, десять, усе життя. І ніщо не може засмутити впевненої ходи. Адже на голові того глечика щільна накривка — капелюх. Але якимсь я на radoщах підстрибнув, накривка теж, і в моє ество, в мій порожній глечик проскочили нерозважні гадки. Вони потривожили мою покірну тваринку і нараз мені забаглося побачити, а що ж воно таке там, за отими ліхтарями?

Я заслонився од разючого світла рукою й на мить скинув позір туди, за ліхтарняні лаштунки. Лише на мить і краєм ока. Однак за це мені довелося гірко поплатитися. Маленькі люди заметушилися й з переляку навели на мене світло усіх ліхтарів. Воно осліпило мене, а, невидючий, я ще кидався в усі усяди, поки геть не онемоців у тому відьмарському вертепі. Тоді я сів на дорогу і побачив, що це зовсім не брук, а звичайний пісок, який вміло відзеркалював світло ліхтарів. На тому піску я почав писати за-

для розваги усілякі слова. Власне, лише одне слово — людина. Спершу я написав його отак : людина. А потому з великої літери : ЛЮДИНА. І зненацька мене охопив такий сміх, що я плакав у ньому, як мала дитина. Але цим лише оприкрив себе, позаяк той сміх був гіршим за крадіжку, зраду, вбивство. І тоді я стрибав по тому піскові, як навіжений, і шматував його на щонайдрібніші кавальці. Я не залишив на пилинці пилінки. Але від того мені ані трохи не полегшало...

Та okazія сидить в мені й досі. Та лиха примара, яка завдала стільки поневірянъ. Я ледве не збожеволів, я мусив рятуватися. І за соломинку в тому розпачі оповістився папірець. Я віддав йому безсонні ночі, свою кривду і людську гідність. Я сказав йому правду. Та правда не повинна поминути твою байдужість. Та пекельна відчайдушна правда...

Автор

Частина I

КОМЕДІЯНТИ

Електричний дзвінок настирливо сповістив про себе. Потому ще раз. Хтось нетерпеливо добивався в помешкання, сквапливо переступаючи з ноги на ногу. « В таку рань ? » — подумав я. — « Хто б це ? ». Якийсь занепокій укрався в мене : певне з кимось щось скоїлося. Я відчинив двері і, легенько відсторонивши мене, в кімнату увійшов високий, з випещеним лицем чолов'яга, він ще загадково осміхався і вивчав мене, і нараз я був вельми уражений його дивовижним поглядом, що пронизував наскрізь, його личиною самовпевнености. Не встиг я притулити двері, як у помешкання увійшло ще двоє. Вони сквапливо прискочили до вікон і позачиняли їх.

— Сідайте. — сказали мені. — Ось тут, поруч з дружиною. І не рухайтесь !

— Адже ж... — я намагався щось сказати, та він обурено перервав мене на півслові і тицьнув мені перед очі якесь посвідчення. « Предъявитель этого имеет право носить оружие », — встиг прочитати я і несподівано скинувся од гадки : озброєна банда ? Грабіж посеред Божого дня ? Я ще подумав : мене, пролетаря ? — й одразу істерично розсміявся.

Високий, не зводячи насторожених очей, нервово простягнув ордер на обшук. У мене відлягло од серця,

хоча я й далі нічого не розумів. « Певно, трапилась якась помилка, — міркував я, — можливо вони перепутали номери помешкань, що теж цілком ймовірно... ». Але вони не звертали на мене жодної уваги, ретельно пораючись у книжках та безладно представляючи їх з купи на купу. Вони чимраз поспішали і я спостерігав, що з кожною хвилиною росте їх невдоволення. « Чого вони так уперто дошукуються? » — думав я. Задзвонив телефон, але мені не дозволили підійти. Телефон дзвонив далі, не вгаваючи, а вони все перекидали мої книжки і зшитки. І нараз я відчув себе маленьким загнаним звірятком, якому холод неприємно сковує тіло. Поруч сиділа дружина, налякана й стривожена, і теж маленька. « Лихе передчуття », — міркував я. Час од часу на мене кидали в'їдливі погляди, і тоді я відчував, як дзвенять на морозі мої ноги. Відтак хтось із них радісно звереск- нув, і майже не приховуючи своєї зворухи, — наймо- лодший тримав у руках статтю « З приводу процесу над Погружальським ». Це начебто омолодило при- шельців; здавалося, вони зараз кинуться в танок, і ненароком заштовхнуть і мене, зі скляними ногами, до себе в коло. Був складений протокол, і у валізку покидали « Чорну раду » П. Куліша, « Історію укра- їнської літератури » М. Грушевського, кілька збірок Б. Лепкого та ще якісь книжечки старих видань. Зверху, з неабияким ритуалом, поклали названу стат- тю. А за хвилю мене вже мчала блакитна, як чиясь людська доля, « Волга ». Вони сиділи поруч, огрядні й пихаті, і кидали раз у раз один на одного багато- значні погляди. Подекуди ті погляди схрещувались на мені, і тоді їх тіла затискували моє, до болю і огиди, як обценьки. Я не витримав і заплющив очі. Потому мене шарпнули за плече і, коли я розтулив їх, то по- бачив, що ми приїхали до сірого триповерхового на- ріжного будинку на Миру 1, колишній вулиці Сталіна...

Я був столом, маленьким і неповоротним, якому ніяк не можуть знайти місця. Мене хапали голіруч і спішно кудись пхали поперед себе, потому нагально вертали назад, і знову пересували на нове місце. Коридор, кабінети, коридор... Замерехтіло перед очима і все попливло: і долівка, і стеля. Попереінакшувалися і люди, і лица: здавалося, мене загорнули у сувій матерії і покатували підлогою. Штовхали ногами і згори злісно бубнів чийсь докірливий голос:

— Чого тобі бракувало? — Молодий, захистив дисертацію, тільки б жити!..

— Брикало курчатко, — добрикалося! Ех, ти ж суко...

— Що я? — силувався зачепитися за щось і не міг. Катуль, катуль. Я опирався, я хотів бути впертий, як слон, але геть знесилів і лише безпорадно шепотів: «Що, я!.. Що?..».

Нарешті все стихло. Мене гарячково кудись увіпхнули, виштовхнули з сувою, і я побачив перед собою холодне помешкання, молоду, стомлену людину, що нудно позирала на мене, безвільно кліпаючи повіками. Молодий і лисий, лисий і молодий, подумав я і зіщулився під його грайливим посіпуванням нижньої губи.

— Сідайте! — кинув він і, відвернувшись до столу, звільна рушив до мене. «Боже, — впало мені на гадку. — Певне, я справді вчинив якийсь злочин, ще сам того не відаючи? Новий Герострат?». Тоді він несподівано обернувся і вп'явся в мене якимись напівбожевільними очима.

— А чи знаєш ти, кандидатику, що на твоїй машинці друкувалися тисячі листівок?.. що ти лише вигадуєш із себе чесного.. скритий. Але ми все давно знаємо... Не признаєшся? Змусимо! Ще й як змусимо! Не такі ще були поважні кралі і ті падали навколішки й слізно благали покаєння. Не те, що ти, паршиве г..!

Ще нічого не розуміючи, я силкувався запам'ятати бодай кілька слів з тої тиради, але то була нагальна тирада і не менш марна справа. Слова сипалися на мене, наче град, і я лише наслуховував ті болючі місцини, що виповідалися мені. Потому я знемічно, тупо, як утопленик, виглядав людей, які ускакували й притьмом вибігали з кімнати, і щось кричали, кричали, якби зграя голодних пеліканів...

Переді мною спливав звичайний прямокутник стола — єдина мовчазна і спокійна річ у кімнаті, що своєю усталеністю ще якимось навертала до дійсности, впливала на поверхню з шаленої кафкіянської веремії. Я силкувався віднайти якусь різницю в обличчях і голосах, які чогось уперто домагалися від мене, але вони були схожі один на одного як мідні гроші. П'ять, три, одна... Здавалося, на тлі столу зумисне змінюються декорації якоїсь грандіозної вистави, а десь з боку, натомість грізних басів, тенорів, ображено дирчав своє із суфлерської будки зіпсований магнетофон, у якого час од часу рветься стрічка...

Я намагався сказати щось цим людям, мабуть, я все-таки щось говорив, перечив, бо вони чіплялися за мої слова, і затим я осувався кудись із прикованого до підлоги крісла, і його спинка була глухою стіною, яку не можливо поминути.

— Що, Маланчук?.. Ми й секретаря обкому зараз сюди приведемо і ти, його в... работнічок, розповіси, що робив! Про усі свої підлі дії...

— Що, геній? В університеті викладав, кандидат наук? Ха-ха!.. Знаємо ми вас, кандидатів! У тридцятих роках ще не таким голівки крутили, як курочкам!..

— Що йому казати — сам знає. Навіть про одного з таких кандидатську писав: про в... гумориста, про Вишню писав... Хе-хе... Націоналістиків увіковічнюєте?

Я перечив, я справді перечив, але це був якийсь безлад думок і слів.

— Але ж... Як ви смієте... видатного українсько-го... виходить семитомник його творів... Висунуто на здобуття Ленінської премії... давно реабілітований...

— Реабілітований?.. — вони так і витріщились на мене, мов би я сказав про нову Помпею. Вони ніяк не хотіли йняти віри моїм словам. А відтак розреготалися. Вони аж похапалися за животи, так їм було смішно. Показували на мене пальцями, як на зачумленого, і реготали. То ж реготали.

Я розгублено дивився на них і привидів людей, маленьких і безтурботних, які нагрянули сюди з іншої планети, щоб похизуватися своєю молодістю, жорстокістю, зухвалістю. Вони знали собі ціну, ці владні покровителі, зверхні й екзальтовані. Вони геть не соромилися цього. Навпаки. І зараз мене осяйнула гадка: Боже, та ж вони невимовні жартуни. Вирішили побавитися трохи й регочуться. А я, мов цнотлива дівчина, упираюся на всі лади. Я так перейнявся цим настроєм, що не встиг і схаменутися, як уже реготав. Певно, я тепер скидався на старенького Вишню, який теж ніяк не міг звикнути до цілковитої серйозності слідства, і намагався жартувати.

— Але чому ви, добродію, вважаєте, що я терорист? Якщо вже так кортить засудити мене, тож ліпше судіть за згвалтування Клари Цеткін...

Переді мною далі визначувався прямокутник стола, вираз усталености в цьому безладному рухові, який перехоплювався довкола: він єдиний ще трохи приземлював мене, не давав провалитися в якусь глибоку яму, що я її подекуди виразно вчував під

ногами; я навіть боявся тоді зворужнутися, щоб не посковзнутися й не полетіти униз. А огрядні чоловіки, що, напевне, приваблюють своїми статурами уяву не однієї жінки, безладно кружляли довкола мене; я чув їхнє настирливе хихикання, ловив загадкові погляди, клапті фраз, які то нагально накочувалися, то відступали назад, і я, мов дурник, настерігав за цим, неспроможний врешті-решт щось збагнути, і мабуть, у цю хвилину був далеко від цього будинку, був на якомусь плацу, закутий у кайдани, і терпеливо дочікувався, коли прийде кат, щоб стягти голову. Гомоніли люди, плювалися, плакали, усе злилося до купи, а я став на помості, голий і змерзло поводив раменами. І тоді прийшов кат і докинув у гурт: «Хто хоче врятувати життя цього злодія і вийти за нього заміж?» — Захвилювалися, хтось крикнув: «Я», — але усе вмерло і я загадково подумав: «Чому? Чому та не дійшла і голос її раптово пропав?» — «Хто хоче вийти за нього заміж?..» Був кат, був поміст і кілька старих утрачених людей, що квапилися очима додолу...

Я здивувався тій тиші, що несподівано заповонила кімнату. Побіля мене уже нікого не було, я навіть не зауважив, коли всі повиходили. Я був самотній, сплюснута, як у старця, голова боліла і я подумав: «Ви пішли і забрали мене з собою». Я подумав, що надворі вже темно, що поволі вщухає вуличний гамір, і що зранку у мене не було ані дрібки в роті. Я мав кілька копійок, принаймні на них можна б купити пиріжків і перекусити десь у під'їзді. Я так захопився цією думкою, що навіть підвівся, щоб рушити. Здається, я навіть зробив крок, один, два, але переді мною несподівано вималювалися заґратовані вікна і хтось ехидно поспитав:

— Куди, добродію?

— Справді — куди? — подумав я і сперся на стіл.
«Якщо не купувати пиріжків, можна взяти таксі й

поїхати додому, там на мене чекає стурбована дружина. Якщо ж витратитися на пиріжки, то, певне, не вистачить і на трамвай». Я поглянув на вікна, назад на двері, я був наївним самотником, що розраджував себе базіканням, як гомінливі баби.

Хтось увійшов. Так. Я навіть не повернув голови.

— Следуйте за мною, — почув я чийсь владне і, не кваплячись, покійно рушив услід.

Після усього гамору, що не вщухав довкола, я нарешті опинився у просторій кімнаті. Зі мною чемно привіталася зовні спокійна людина, що назвалася моїм слідчим. Я одразу ж відчув до нього якусь внутрішню симпатію, принаймні, ця людина стала для мене тією соломинкою, що я мав за неї, як і всякий потопаючий, вхопитися. « Нарешті, — гадкував я, — після стількох годин поневірянь, я зможу взнатися бодай щось за себе. Що б то могло бути, а те ж що?.. »

— Ви, Михайле Григоровичу, — мовив він згодом, ласкаво посадивши побіч себе, — запідозрені у розповсюдженні у місті Львові антирадянської націоналістичної літератури. Зараз ми це питання вияснюємо і вам нічого хвилюватися. Ще трохи терпіння — і підете додому. Але... усе залежатиме від того, наскільки чистосердечно ви признаєтеся в усьому...

Я не мав у чому признаватися, я так і сказав йому. Він докірливо вислухав мене, подеколи спішно щось занотовував, питав, уставав з крісла і, заклавши руки за спину й пильно дивлячись у вікно, обрамлене ґратами, грався самопискою... Затим поволі повертався до мене, дуже поволі, і пильно дивився в очі. Я відчував у його погляді німу недовіру, якусь безжурну скептичність, подеколи навіть відвертий цинізм. Я особливо відчував це тоді, коли він натовлено скидав очі на ґрати, недвозначно натякаючи на їх призначення: а що ж... є певна змога зазнайомитися з ними ближче...

Згодом наша розмова зайшла так далеко, що ми

вже не могли визначити навіть мети нашої бесіди. Мов давні друзі, що довго не бачилися і нарешті зустрілися, ми за якусь мить необережно виказали один одному геть усе, а розлучившись, морочили собі голову: про що ж то ми говорили?.. Ми торкалися питань мистецтва, літератури, але розмова швидко обривалася, оскільки його цікавило щось інше, про що ані я, ані він не мали жодного уявлення. Мені здавалося, що розпочавши цю розмову, він задля делікатності мусив надсилу підтримувати її.

Ми говорили про свободу слова, про нове розуміння диктатури пролетаріату, яка, за визначенням «Програми КПРС», — «виконала свою історичну місію і з точки зору завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідністю в СРСР», що «держава... на сучасному етапі перетворилася в загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі всього народу...» Я цитував напам'ять чи не всю програму КПРС, але він перебивав на півслові, знервовано покушуючи губи, й одразу ж підвищував голос. Але я вже цього не приймав, я геть збайдужів до розмови.

— Диктатура була, є і буде, — мовив він, хитро змружуючи колючі очі.

— Але ж вибачте, — я спробував заперечити йому, — я молодий комуніст і, мабуть, мені радше вірити партії, аніж вам.

— Комуністи, навіть молоді, сюди не потрапляють, — куточком тонких, що ледь тремтіли, губ, усміхався він. — А щодо ваших слів, то ще невідомо, хто їх сказав — партія чи Хрущов...

Признатися, таким розмежуванням я був дуже уражений, я навіть не спромігся заперечити йому. Це було так зухвало! На той час мені, як працівникові Львівського обкому партії, було відомо, що Хрущов подав у відставку в зв'язку з погіршенням стану здоров'я, я навіть знав з офіційних джерел, що він припускався помилок у деяких питаннях внутрішньої і

зовнішньої політики. Але розуміння партії і Хрущова як таких, що знаходилися на протилежних площинах, було для мене парадоксальним.

— Але, вибачте, хіба ж можна вдаватися до такого розмежування? — здивовано поспитав я. — Десять років Хрущов керував радянською країною, десять років був «вірним ленінцем», першим авторитетом у світовому комуністичному русі, таким діяльним вождем...

— Фе, перестаньте! — скривився він. — Не вдавайте із себе наївного карася, що силкується вискочити з гарячої сковорідки. Місце таких вождів знаєте де?...

Він грався самопискою, ледь похитуючись. Я чекав, що він продовжить свою думку, але ні, він так нічого й не сказав. Як мені видалося в останню мить, з властивою йому недвозначністю, позирав на вікно, на тлі якого проступали у вечірньому присмерку ґрати — єдиний витвір митців, що не зазнав жодної зміни протягом тисячоліть.

Десь о дев'ятій мене завели в сусідню кімнату і сказали роздягнутися. Обшукали ретельно, навіть в таких місцях, про які говорити не дуже зручно. Знову ж те оприкрення на пісних лицах, що буває у людей, які вперто чогось шукають і не знаходять. Я був безвільним, напівсонним, і з цього стану час од часу мене розбуджували холодні, аж неприємні, чужі пальці, що повзали по тілу, мов живі вертляві п'явки. Голови мені нічого не трималося. Лише час до часу то зринала, то западала одна і та ж гадка: спа-ти... спа-ти-и... Я падав з ніг і коли мене завели в камеру № 64, маленьку, незатишну, із задушливим повітрям,

яке ще більше забивало мені памороки я, не роздягаючись, упав на голий і брудний, але такий рідний в цю хвилину матрац, накинув стару, потріпану часом і людськими долями ковдру і впав у моторошну дрімоту. Мені ввижались хворі, худі коні, що дихали серед снігів на мене парою, щоб зігріти... міркував я.

Уранці я прокинувся від гуркоту в двері. Чийсь незнайомий голос кричав, мов би на одеському привозі: «Падйом! Падйом!» Я лежав, ще нічого не розуміючи, і цей голос нагадував мені ще інший: вже то він лунав колись у нашому селі, як ганчірник проїздив вулицею на возі для ганчір'я і горланив, мов навіжений: «Міняй лахи!» Я схопився і одразу ж засичав з болю — все моє тіло було в червоних плямах, які нестерпно пекли і свербіли. Що б це?.. Але мене знову заповонили незвичні слова, що виринали з коридору:

— Аправлятца! В туалет! Аправлятца!..

Це була для мене дивна музика слів, які я чув уперше, і які, нарешті привели мене до дійсности. Тепер бо я вже згадав учорашній день і впізнав камеру. Вона була наповнена якимсь човганням, яке просочувалось сюди невідомо звідки, шипляче й поспішне, — видко, люди кудись спішили, працювали, але робота вимагала утаємнення, і тому звідусіль до мене прибивався чийсь вибагливий шепіт:

— Ш-ш-ш-ш! Тіше, тіше, тібе гаварят!.. Не положено!

Загриміли засуви зверху й знизу, заскреготав, мов радикулітний дід на печі, масивний замок: мене допильновували якби забальзамованих фараонів у гробницях, приваливши важелезною кам'яною плитою; така думка несподівано розсмішила мене і я відчув, як надимаю від погорди щоки, як випинаються груди і пружиняють ноги, — фараони були ніщо, що їх склепи під важелезними плитами? На моїх залізних дверях — безліч громіздких засувів і замків!..

— Аправлятца! — грізно гукнув з дверей маленький, як мальчик-спальчик, чоловічок у погонах з червоними полосками. — Шевелісь...

«Мальчик-спальчик» простягнув мені два папірці, виховано мовив: «пожалуста», а затим терпеливо поплівся позад мене. Фараони справді були ніщо в порівнянні зі мною. Навряд чи їм казали «пожалуста» і так пильно оберігали їх мандрівку до туалету.

Баланда... Я дивлюся на неї, як заворожений, здається, вона приклеїлася до металевої мисочки, чорної, закіптявленої, деформованої: таку можна зустріти на будь-якому смітнику міста. Я зачерпнув дерев'яною ложкою зеленожовтої рідини і підніс до рота. Але напівдорозі спинився і пильно стежив за нею, — цією одвічною супутницею тюрми. Цю фірмову страву теж колись винайшов митець, який, певне, не одну ніч просиджував над книгою «О вкусной и здоровой пище». Цей винахід пережив усі революції світу, усі війни й досі залишився незмінним. Леонардо да Вінчі винайшов швейну машину, але вона була така недосконала, що її навіть не можна порівняти із сучасними, на яких виконують безліч операцій. Можна строчити, обмотувати петлі, пришивати гудзики, цирувати, вишивати. Але ім'я винахідника було не забуте, воно шанується нами. І яка несправедливість, люди, що так гірко і невдячно забуто винахідника баланди! Адже ж його винайдення було чи не найдосконалішим із усіх винаходів людства...

Я підніс ложку ще ближче до рота і зненацька вражено опустив миску: у ніс мені вдарив такий згусток «парфумів», що мені мимоволі перекошилося лице. Я обернувся до баланди спиною і ще раз із

вдячністю і з неабиякою шанобою згадав про винахідника; якби я був у давньому віччю, я б обов'язково нагородив його значком «Отличник кулінарного дела»...

Я подумав про те, що наступна моя кандидатська робота буде саме про баланду, ту баланду, якою можна поласувати в будь-якій країні, незалежно від способу її суспільного життя; ім'я винахідника мусить бути відкрито. Мені стало дуже приємно, що цю справу зроблю саме я, і що увіковічення винахідника буде пов'язане з моїм скромним іменем.

Мої науково-історичні роздуми зовсім недоречно перебило костромське окання :

— На о !.. на о !..

З дверей проглядало чиясь добродушне обличчя, що мімікою підкликала до себе :

— На о !..

Тут лише дійшло до моєї свідомости, що в тюрмі, аби в'язні не дізналися, хто сидить у камері, не називають самих прізвищ, а хіба що їх перші літери. У таких випадках слід підбігати до дверей і називатися пошепки. Я слухняно підбіг і назвався, хоча це було дуже смішно, адже в камері я був один.

— Пайдьом ! Рукі назад, тебе говорят !..

Виводний ішов позад мене, час од часу спинявся, забігав за ріг, пильно видивлявся, чи нема кого, а відтак знову гукав позад і весь час гучно клацав пальцями обидвох рук. Він робив це так вправно, що я йому аж позаздрив, як певне, позаздрив би мені в цю урочисту мить і сам фараон, якого колись ескортували лише якісь нікчемні й штучні звуки барабанів і фанфар.

Учорашній знайомий, з яким ми увечері так чомно розмовляли і який відкрив мені очі на наше суспільне життя, сидів за масивним двотумбовим столом, що був устелений синім картоном, колір цей мені завжди подобався, це був колір неба і простору, і він завжди заспокоював, наводив на роздуми і звеселяв. Слідчий осміхнувся мені, і в мене одразу ж піднявся настрій. Мабуть, як він учора обіцяв, усе вже з'ясувалося і зараз мене випустять додому, адже ж тримати далі не було ніякого глузду. Я сів навпроти нього, подивився довірливо йому в лице, і теж осміхнувся у відповідь: їйбогу мені ця людина подобалася, біля нього у мене світлішало в душі. Я ледве стримався, щоб не розповісти йому про мої спостереження, це, мабуть, і його б неабияк потішило.

— Зараз, за-раз-з... — слідчий нахилився над столом і почав заповнювати протокол. — Усе вже вияснюється, ще кілька питань, потім відшмагаємо тебе дубцем по голому місці і... марш додому, але більше не попадайся... То ти не зробив нічого, але ж інші натворили...

Я не знаю, що натворили інші. Мене лише тішило те, що це все так швидко вияснилося, що я невинний і що зараз піду додому. Додому, подалі від камерної пільми і задухи, подалі від цього похмурого наріжного будинку, подалі від «аправлятца!»; зараз я вийду на вулицю, дихну свіжим повітрям, і мабуть, не візьму ані таксі, не сяду й на трамвай, а піду вулицями Суворова, Дзержинського, Леніна, поверну праворуч на Мечнікова і втраплю на свою довгождану Некрасівську...

— Та-ак... — сказав слідчий і підвів на мене сірі очі, в яких я несподівано спіймав відтінок неприхованого відчуження. — Яку літературу антирадянського змісту ви (в розмові він завжди «тикав», а коли вів протокол, то «викав») отримували від Іва-

на Світличного, з Києва, та від Богдана Гориня зі Львова?..

Я добре знав цих людей. Світличний подобався мені як розумна, врівноважена людина, талановитий критик, який ніколи (на звагу іншим) не йшов на жоден компроміс із власною совістю. Я відчував у ньому велику ерудицію, заздрих його знанням історії української культури, я захоплювався його смаком у літературному світі, його естетичним уподобанням, до тепністю, мене приваблювали в ньому і чисто людські риси характеру.

— Я нічого від нього не брав, — мовив я спокійно і одразу ж пожалкував за цими словами: слідчий, високий, повнотілий, грізний (він мені нагадував у цьому Петра І) скочив з місця (куди ділись тільки його спокій і зрівноваженість, і посмішка і грайливо лагідний голос) і заступив собою майже цілу кімнату. Його очі вп'ялися в мене, я навіть чув його подих на своєму обличчі, він ледве володів собою (але стримував себе, мав натреновану волю).

— Обережно, обережно, ти!.. Твої слова — твоя ж доля. Все залежить від тебе, ти маєш на це зважити!

Він мовчки пройшовся по кімнаті, сів за стіл, узяв самописку і з притиском мовив:

— Я ж тебе хотів сьогодні випустити, а ти що робиш? Я ж мушу закрити «дело», а ти мовчиш, корчиш із себе хто-зна якого дурника, під карасика працюєш! Що брав від Богдана Гориня?

— Якщо вас уже так цікавлять такі речі і від цього так залежить моя доля, то я можу... зрештою сказати...

— Вот умница! Гаварі...

— Пригадую, раз позичив почитати книжку про творчість художника Новаківського, дослідження «Наполеон і Україна» та «Договір Богдана Хмельни-

цького з царем Олексієм Михайловичем від 1654 року »...

— Стоп, стоп.. Заспішив, як голий палку ставити, — перебив він мене, — так і запишемо : « ... брал от Богдана Горыня антисоветскую литературу — « Договор Богдана Хмельницкого с царем Алексеем Михайловичем от 1654 года »...

Я пригадав собі одного страшного ревнивця, який довів свою цнотливу і чесну жінку мало не до божевілля. Йому ввижались довкола коханці, які зваблюють його дружину і навіть не платять за це мізерних копійок. Він називав її шлюхою, хоча вона була далека від перелюбства, він збивав її, і вона покійрно мовчала, не сміючи ні в чому заперечити, оскільки він навіть не хотів слухати ніяких слів, переконань, доказів. Він мав у собі потребу ревнощів, і він ревнував, як митець, як поет, якого закрутила у собі стихія творчости, і він у полоні цього покидає реальність світу, і мислить лише одними образами, наприклад, образом ревнощів. Це відома манія — манія переслідування, манія ревнощів, манія смерти... Та жінка загуляла, вона завела собі безліч коханців і насолоджується їх красою і силою. Із загнаної, зацькованої непоказної істоти вона стала знову людиною. Я заздрив їй, заздрив фанатично, безтямно, у мене вже почалася манія заздрощів. Я починав ненавидіти оту жінку, що їй усе далось так легко : вона покинула дім на годину-другу і завела коханців. Із цих мурів я не міг вирватися, не міг у комусь збуджувати до себе хить млісними очима й оголеними колінами. І зрештою, в мене не було й такої потреби...

З чесної людини хочуть зробити злочинця, впер-

то, послідовно, із заздалегідь продуманим спектаклем, у якому випало ґрати глядачам, а акторові слухати. Глядачі грають бездарно, хоча не признаються в цьому і не хочуть цього знати, вони грають, а актор заплющив очі і в безсиллі рве на собі в порожній залі волосся...

Я ніколи не робив ніяких злочинів, я навіть не знав, як можна підло поступити з людьми, а мене переконували в протилежному, мені доводили, що я це робив і лише хитро приховую, як мала дитина, що розбила склянку і каже всім, що вона розбилася сама. У цьому вперто, нудно переконував мене майор Гальський. Він робив це з таким натхненням, з такою жадобою якогось несподіваного відкриття, яке йому ніяк не давалося в руки, але в яке він не менш вперто вірив, що мені аж подеколи було його жаль. Я щиро хотів допомогти цій людині, хотів із себе зробити злочинця, хотів насолодити його уяву, уяву маніяка, який, мов під наркотиком, марить манією злочинності навіть звичайного телеграфного стовпа. Він, мов скульптор, ліпить Венеру, цю прекрасну жінку світу, і лютує з того, що вона прекрасна, і що в ній немає рис злочинця, хоча він жадає створити саме його, він ладен порубати свої руки, які творять проти нього.

О, як я заздрих тій жінці, що звелася і стала на решті тією, яку вимислив її чоловік!

Я був сповнений таким нестримним бажанням бодай у чомусь допомогти майору Гальському, що за ледве стримувався, аби не кинутися до вікна, розірвати ґрати, добігти до львівської стометрівки, де вічно засідають інтелекти нашого суспільства — футбольні уболівальники, — з силою порозкидати їх маніячні сектантські кучки і, зіп'явшись на тумбу, заволати:

— Люди!.. Я ваш ворог! Я слуга західнонімецьких імперіялістів! Я шпигун, ви того, можливо, не знаєте, але я, ще не встигши народитися, вже вико-

нував ганебні доручення оберштурмфіурера. Майоре Гальський, скажіть його ймення! Окрім всього, люди, я ще учасник «малого кола» по підготовці нелегального з'їзду у Євпаторії: майоре Гальський, прошу! Ставайте поруч, і розкажіть, що маєте на гадці. Кажіть, адже крім нас, ніхто, навіть його учасники, не знають нічого про цей з'їзд...

О, як я заздрих тій жінці!..

І знову я був на помості, і мій кат стояв поруч, піднісши догори червону сокиру. Ось вона поскакала в мене перед очима і я затулив їх. «Хто бажає взяти цього розбійника в чоловіки?» — дочув я чийсь голос, але він одразу ж вмер і стало тихо. Ба ні. Десь збоку долунював скрадливий єхидний смішок, що переривався, і тоді я розбірливо чув чиесь деклямування. У мою свідомість закрадувалися знайомі рядки, близькі мені й дорогі. Майор Гальський, набравши пушкінської пози, читав напам'ять мій вірш «А я стояв серед Карпат», видрукуваний у львівський «Вільній Україні». Ось він спинився на хвилину, щоб перевести подих від сміху і задеклямував далі. Побіч тряслися у смішкові якісь неприємні, злорадні обличчя, в які хотілося кинути щось образливе...

Я не дуже думав про поетичну якість вірша, він міг, зрештою, бути і найпримітивнішим. Але в ньому я висловив свою любов до України, до своєї Батьківщини. І тепер, коли Гальський знущався з нього, я зрозумів, що усі сміються не з вірша, ні! Вони далекі були від цього. Вони сміялися з моєї любови до України...

— Він, всесвіт і Україна! Ха-ха-ха! Й... твою в жалюгідного кретина мати!..

Майор Гальський не закінчував літературного інституту імени Горького. Він не знав про таку-сяку амбіцію критика... Він був простий, як півлітри «московської»... Спершись на стіл, він деклямував далі, спиняючись час од часу, щоб усі вволю насміялися.

Він знав напам'ять навіть ті мої вірші, про існування яких я вже призабув. Я геть був паралізований величезною пам'яттю майора Гальського і його літературною ерудицією і щирим захопленням моєю поезією. Я вперше бачив перед собою так близько свого шанувальника...

— Й... твого господа мать! Подвійна твоя душонка! Політична проститутка! Посібник західнонімецького імперіялізму! Хто виконував доручення оберштурмфюрера?.. Хто був учасником «малого кола» по підготовці нелегального з'їзду в Євпаторії? Усе скажеш! Усе знаємо! Звідки? В ж... у тебе, кандидатику наук, були наші підслуховувачі!..

Здається, я був маленьким, трохи дикуватим хлопцем. Я побачив недалеко велику діжку, і мені невтримно закортіло побувати в ній. Це було таке нагальне бажання, що я ніяк не міг оволодіти собою. Швидко видершись на дерево, я заплющив очі і стрибнув у діжку. І враз трапилось непередбачене: діжка здригнулася, начебто здрімалий кінь, захиталася... помчала згори, скажено підбиваючись на каміні, на пнях. Вона то перекидалася, то вирівнювалася, спадаючи кудись донизу, щоб потому, аж забивало од того дух, злетіти знову догори. Я геть онімів зі страху, я неспроможний ані крикнути, ані заплакати. Я лише широко відтуливши очі, наслухав, як діжка, наче молодий кінь, міцно затиснула вудила і безголосо помчала туди, звідки немає вороття...

«Який кінь? — подумав я, — і навіщо таке безгоміння?» Я почав ретельно оглядати стінки у діжки, що нікуди не рухалися, а спокійно визначувалися перед очима. Стінки, зауважив я, були прокіптяв-

лені, якісь сірі й надто буденні, як для діжки. Із за-
полу проглядав клапанець світла, яке розчленували
ґрати. Навіщо в діжці ґрати? І тоді я побачив перед
собою низького, кремезного чоловічка, який, окутав-
шись хмарою диму, гаряче намовлявся мені:

— Знаєте, — сказав він. — Того вороного я про-
дав, він був у білих яблуках, дуже гарна, загалом,
тварина. А оце якось іду дорогою, аж дивлюся: віз
пристав... Як тільки візник не окаяв, а кінь на місці
стоїть. Обертаюся, а він на мене дивиться, і так, знає-
те, як людина, посміхається... Я так, знаєте, розгубив-
ся, і так, знаєте, як людина, а впізнав, ідіотик. От
коник багатий був...

Певне, що я вже приходив до свідомости. Мені
якось одразу полегшало і я навіть зітхнув: виходить,
допит закінчився і я знов у камері, ба, навіть не сам,
— кремезний далі люто смалив цигарку за цигаркою
і не переставав оповідати про коней.

— А вас за що сюди? — пильно видивився на
мене і вип'ятив губу. Де працювали досі?

— Я? Я працював викладачем в університеті, на
факультеті журналістики. Вишні ви щось читали, чу-
ли щось про такого смішного письменника? Так він
писав... — Я несподівано став веселим і безтурбот-
ним, навіть не помітивши того, що я почав розпові-
дати про Вишню, відтак схилився до іншого, і чим
більше я говорив, тим швидше приходив до дійсности;
тішився, відчуваючи, як в'язка аморфність, що запо-
лонила мою голову, поволі одсувається кудись убік і
натомість мені повертається притомність.

— А вас за що посадили, хабаря взяли? Когось
в університет пропхати хотіли?

— Ну, що ви! Мене по 62-й статті...

— Друкарню мали? Листівочки, хи-хи...

— Ну, що ви! Яка друкарня? Які листівочки?
Прийшли, забрали кілька книг з літератури та ми-
стецтва...

— Ги-ги... За книги — і таку статтю? По ній же судять за нелегальну організацію, за спробу повалити владу, за розповсюдження нелегальщини... Щось не те! Може ви студентів не тими, що слід, ідейками начиняли?..

— Ну, що ви? Тільки тим, що в навчальній програмі вузу...

Тоді він закинув голову дороги і голосно розреготався.

— Завтра підеш, старий, додому, якщо не брешеш мені, — він змружив очі і на хвилину примовк. — Але зараз просто так не беруть... Виходить, щось є, га? Я розумію, щось десь трохи не те, так ми — в кущики, і вухами зайчика накриваємо. Я теж з таких. Три місяці плутав слідство, водив за ніс прокурора, все приховував, приховував, а вони, виявляється, усе давно знали. — Він з гіркотою затагнувся цигаркою, і зі злістю, з якимось запізнілим каяттям, додав: « Так собі по-свинськи нашкодив, хамло. Роздер би себе тепер на куски і то без усякого жалю! »

Я пройнявся до нього невимовним співчуттям. Десь удома на в'язня чекала дружина, двійко дітей; жінка — без чоловіка, діти — без батька. Це особливо гостро відчуваєш у камері, відірваний від усього світу, загнаний у чотири стіни, німі й безучасні, холодні й неприступні.

— Ви знаєте, — мовив він, — мені сьогодні знову приснився годинник, він стояв на столі і не йшов. Певно, жінка цієї ночі знову мені зрадила. Це завжди так, як сниться годинник, то комусь зраджують жінки. Але я не виню її, що поробиш — природа, її не зміниш. Мічуріну, правда, це вдалося, але ж він не був жінкою... А ви одружені?

— Майже, — сказав я, — майже...

— А знаєте, ті коні, як люди. П'ять років не бачив, зупинився, дядько його батогом переїщить, а він

стоїть і усміхається. Смішні такі тварини, з цією своєю прихильністю до людини.

— Ви не почастуйте мене цигаркою? Дозвольте припалити від вашої!..

— Прошу сірники...

— Ні, я хотів би, як не перечите... саме...

«Ви молода й красива, з університетською освітою, математик, з ким ви зв'язуєте свою долю? Він зогниє в тюрмі, а ви... як ви зможете обійтися без мужчини? Ви ще не пізнали самотніх жіночих ночей... Ви ще не знаєте, що то за мука... Боже, та ви така молода — з сорок третього року! І хочете занепасти собі життя? Та киньте ви його до біса, знайдіть собі іншого — великого, міцного. Ви знаєте, що таке для жінки справжній мужчина? «С милым рай и в шалаше...» Так це не з милим, а з справжнім мужчиною. А що ви матимете з нього, навіть якщо він і вийде колись з тюрми? Дистрофіка із виразкою шлунку...

— Але ж він незабаром буде батьком...

— «Смійтеся, молода й красива, смійтеся з того. Це так усе дешево обходиться зараз...»

— Дозвольте, я вам допоможу припалити?

Я дивився на його широку спину, він стояв коло віконця, широко розставивши короткі ноги, і далі розповідав про коней. Я подумав, що обов'язково напишу про них вірша і подарую йому.

— Мое прізвище Палига, Палига Володимир Петрович, я з Великих Чучманів, що біля Бузька.

— Я напишу про ваших коней вірша.

— Слушайте, коли садять у тюрму конюхів, то кожен дурень знає, за що їх садять. А за що ж вас, поетиків? Невже за ті конторські книжечки, що ви їх назвали? Тоді вами ті ідіоти просто паплюжать гарне ім'я тюрми!..

Я не переконаний, чи Кампанелла написав би коли-небудь свій геніяльний твір про майбутнє суспільство, якби двадцять сім років не відбув у в'язниці. У якійсь темній конурі, де його гнітили державні стіни, — його дух снував далеко звідси; він завжди полишав його в самотності, купаючись у якихось світляних далях; він назвав свою книжку « Місто сонця », це було саме те місто, де блукав його неспокійний дух.

Я думав над тим, як багато гине в цьому світі талантів, гине лише тому, що людина не має часу на писання, що гнобить свій дух. Удень її поїдає праця, потім каварні, а відтак сім'я. Вона лише ходить і думає, її мучать сюжети, але, так і не зафіксовані, щезають кудись: певне шукають свого справжнього господаря. Тут у камері, особливо коли тебе тижнями не викликають на слідство, і ти існуєш, забутий усіма на світі, це прикре відчуття неспокійного духу вічно сидить у тобі, можна тоді написати безліч « Міст сонця », можна вигадати нову арифметику і другу таблицю множення. Я думав: щоб у нас було багато гарних письменників, математиків, фізиків, кандидатів наук, їх постійно, на п'ять-десять-двадцять п'ять років треба заганяти в тюрми і забувати про них — хай вільно творять. Вони можуть і померти з голоду, але це не так, зрештою, й важливо. Головне, щоб залишилися їхні імена і твори, які так потрібні для нашого майбутнього...

Я попросив паперу й олівця, обережно склав усе на столику і задумався. Кремезний Володя сидів біля вікна і щось читав. Якби він сидів десь інакше, помилив я, до мене б прийшли якісь гадки; він заступив мені світ, а може дух мій боявся його широких плечей і блукав попід вікнами, — Кампанелла з мене був нікудишній. Правда, на його вікні не було матового скла (тоді його напевно ще не вигадали), і він, принаймні, міг насолоджуватися як не « Містом сонця », то бодай променями справжнього сонця. Тепер

все передбачено... Мабуть мої внуки так і не дочекаються нового «Міста сонця»...

Але я марно намагався схитрувати перед собою : з мене був нікудишній не лише Кампанелла, а й обвинувачений. Розважаючись паперовими ілюзіями, я чув, як у грудях дедалі наростає неоковирне хвилювання, як зрадливо захлинається серце, а очі невідривно стежать за столом. « Молодий і лисий, лисий і молодий — подумав я, — що зараз робиться у нього в тому місці, над яким має бути волосся ? »

Він скинув на мене примружені колючі очі, але відразу ж їх спустив; тепер вони швидко забігали по сторінках дивної книжки, густо списаної каліграфічним письмом. Чорнило було зелене, але воно мене зараз зовсім не заспокоювало, навпаки, бентежило й дратувало : проти мене знову щось затівали !

— Ну і ну, ну й Михайлик... Тихесенький, скромненький, хто б міг по-ду-ма-ти... — він водив пальцем по рядках і ворушив губами, брови подеколи здивовано стрибали догори і там римувались; він то веселів, то супився, заклавши руки за спину, і поволі піднімаючи важкі очі. — Тепер, зрештою, не так уже й важливо, аби ти щось говорив. Та й не треба цього. Що вже мав сказати — сказав, та, якби й хотів переповісти свої розмови із знайомими, то так не переповіси, як тут... — він кркнув від задоволення, налягаючи обома руками на товсту, як стародавня біблія, книгу, — у нас позаписувано...

— Що б то мало означати — увергер ? — мовив, ледь відчинивши двері, з порога « мій » слідчий. Здається, він досі пильно прислухався в коридорі до нашої розмови, і тепер, вибравши слухну мить, поспішився збити мене з пантелику.

— Увергер ? — перепитав я, не зрозумівши слова... — чие б то могло бути прізвище ?

— Криємося, карасику, маскуємося... — мовив з докором слідчий і осудливо похитав головою. — А не-

гарно виходить у нас із тобою. Вдаємо із себе чесного, а забуваємо про порядність...

Він кинув « молодому й лисому, лисому й молодому », і той повагом прочитав із « біблії » : « 6 травня 1965 року. Тепер усі митці і талановиті поети вдаються лише до національної форми... »

Я вражено стенов плечима : звідки їм так дослівно відомі, ці слова ? Колись, правда, я казав їх у себе вдома одному молодому художникові. Можливо, його розпитали і він розповів. Але, вибачте, слово в слово ? І враз я похолов від здогаду і омерзіння : вони підслуховували ! Так, підслуховували !.. Але як ? Я мешкаю на п'ятому поверсі — тоді що : телефон, магнетофон, мікрофон, горище, відчинене вікно ? Усе можливе... Я чув, як весь сповнююся відразу, гидуванням : мене, працівника обкому партії, викладача університету — підслуховували ! Що вони хотіли знати ? Я ніколи не висловлював ніяких потаємних речей, які б видалися антирадянськими, що я мав на серці, те говорив, і не соромився цього, приятелям, співпрацівникам на катедрі, в обкомі партії. Це ж саме я кажу їм зараз тут, на слідстві, але їх це зовсім не цікавить, зрештою, це й не крамола для них, так чого ж тоді людині не вірити, слідкувати за нею і робити з неї злочинця ? Набагато різкіше висловлювались про недоліки в нашому суспільному житті й інші люди, я знав їх як чесних, порядних, це були науковці, літератори, — вони теж десь тут ? Тут, поруч, за ними теж слідкують і записують навіть те, скільки хвилин сидять в туалеті. Що у них, як казав майор Гальський, теж « у ж... підслуховувачі » ?..

Я дивився на переможні і сяючі лиця слідчих і відчував себе знову у діжці, що шалено котиться згори. Я був маленьким і безпорадним, і я думав, що саме такого мене вихопили з життя. Видно, були сильніші побіч мене натури, але їх не чіпали, а, щоб налякати, стерти з них повагу громадянина, зацьку-

вати, — вони вибрали слабшого і на ньому хочуть продемонструвати те, що на них чекатиме попереду, якщо не полишать вказувати на чийсь сіркові очі...

— Що ви хочете від мене? Що вам потрібно? — закричав я. О, тепер я вже не міг стриматися, а весь кипів від обурення. — Таке враження, що сам пан Бог ніщо проти вас! — Я вмовк, мені бракувало слів. Я був для них, оцих самовпевнених слідчих, ніщо, г..., як мені кидали у вічі, та чи тільки я? Про секретаря львівського обкому партії, доктора наук, найбільшого радянського обрусителя-інтернаціоналіста Галичини, Маланчука, висловлювалися теж не краще. Ну, гаразд, я не раз міг сказати, що у нас на Україні мало пропагують українську мову, я міг би собі нажити недругів не лише в особі слідчого, але й самого Маланчука. Тоді як пояснити таке зневажливе ставлення до нього? О, ні, я нічого не міг зрозуміти!..

« Коли сідають у тюрму конюхи, то я знаю, чого вони сідають. Коли ж сідають поетики... Паплюжать тепер гарне ім'я тюрми! »...

Зранку завжди було трохи легше: знадвору ври-
вався свіжий струмінь повітря, а, може, мені просто так здавалося, але відчуття чогось світлого не покидало мене до десятої ранку. « Падйом », « аправлятца », « баланда »... Я жив цими милозвучними словами, як живеш у театрі незбагненним Грігом. Я про все забував і лише час від часу мені спадало на гадку: щось має трапитися. Що саме, не легко було збагнути, але воно непокоїло, веселило, засуджувало, — « щось має трапитися », — і тоді я починав тихо наспівувати забуті мелодії, які видавалися мені чарівними й забавними, мов би гарне дівча. І тоді я заплющував очі

спирався на стінку і тихо оповідав вірші. Саме оповідав, бо, подеколи, навіть не міг зловити їх суті, їх авторів, усе перемішувалося, переінакшувалося, зрештою зливалося до купи, і тоді веселість, навпереміж із якимсь незвичним смутком, заповнювала мене усього, і я починав сміятися. Володя пильно дивився на мене і тоді його праве око починало здивовано сіпатися. Відтак ми сідали на ліжко або біля тумбочки і починали грати в «сірники». Це була така азартна гра, що за нею ми проводили цілі години. Це були щасливі години забуття — забувалося все: і камера, що нагадувала собачу конуру в поганого господаря, забувалися ідіотські запитання слідчих (з якою метою пив чай, з якою метою їхав на трамваї, з якою метою розмінював 20 копійок, а не 10?), забувалося все, навіть те, що «має щось трапитись».

Таку гру могли вигадати лише в тюрмі, на волі вона була б безколірною, як світ у дальтоніка, але тут, у чотирьох стінах, вона видавалася геніяльнішою за всі футбольні матчі, які могло коли-небудь бачити людство уболівальників. З двадцяти п'яти сірників четверо мали зарубки, від одної до чотирьох. Кожна зарубка означала п'ять очків. Усі сірники складали в стоячу коробку (футляр), потім його раптово піднімали, і сірники купно залишалися на тумбочці. Треба було підняти кожний сірник окремо, аби не зачепити решти. Вигравав той, хто набрав більшу суму очок, тобто той, кому вдавалося витягнути усі сірники із зарубками.

Але гра врешті-решт стомлювала, ми пересварювалися з Володею за дрібниці, сідали подалі один від одного, і подовгу не розмовляли, таючи глуху образу. Але не минало й півгодини, як на мене починало щось насуватися, воно лягало на плечі, гнітило, запливало перед очима, і я тоді явно бачив перед собою якусь прояву, що нагадувала спрута з бридкими щупальцями, які забиралися під шкіру, залазили в середину;

було чути навіть, як вони там ворухнуться. Тоді я лягав горілиць на другий ярус свого ліжка і заплющував очі. Але потому робилося ще лячніше: стіни сповзалися до купи, зсувалися донизу, стеля повалювалася на груди, чавила їх, і я зривався, мов опарений, додолу, і Володя знову здивовано кліпав на мене невидючим оком.

— Що, боїшся, давить на тебе мила стіна? Ха! Зваж, милий, що це не дитячий садок з товстозадими виховательками. Тут «рай», тільки набитий безхвостими чортами — кагебешниками...

Нарешті мені принесли з дому передачу. Це було 20 вересня. Багато чого забулося, але цей день чомусь запам'ятався надовго. Можливо, тому, що передача не лише зворушила мене, але й обурила, нагадала про багато чого такого, що непокоїло мене на волі. Не кожен знає, що я був колись нечесним із собою, з людьми. Це не для слідчих, їх така нечесність зовсім не цікавить. Але тепер, у камері, мені було особливо прикро, коли це приходило на гадку. Пригадую, у Львові не було в продажу не то, що вершкового масла, а навіть звичайної соняшникової олії. Я працював тоді в обкомі партії і разом з усіма працівниками міг легко купити їх у приміщенні обкомівського гаражу, на вулиці Зеленій, 59. Завжди перед святами вирушали ми звідти додому з клунками, напхатими дефіцитними продуктами. Щоб не викликати у прохожих підозри, нас переважно розвозили додому на машинах. А особливо: на черговій обкомівській машині ЛВБ 10-45. І хто б міг подумати, що я з такою прикрістю прийматиму зараз ці посилки, які нагадуватимуть мені обкомівські клуночки! Така аналогія вкралася у мене зовсім несподівано, а може мені її вбив у голову майор Гальський? «Ти, й... комуніст, ти виносив обкомівські секрети! Не даремно тебе звідти вигнали!» Я ніколи не виносив і нікому не продавав обкомівських секретів. Я був членом партії і суворо дотриму-

вався статуту. Мене лише обурювали оці «клуночки», і, подеколи, перед близькими знайомими я не стримувався і питав себе і їх: чому ми, комуністи, пропагуючи скромність Леніна, не хочемо у побуті дотримуватися цих прекрасних рис його характеру? Він у скрутні хвилини відмовлявся від подарунків: цукру, костюмів... Він просив передати їх на утримання дитячих садків... А нас «розпихувала» по домівках обкомівська машина з «клуночками»...

Володя, понишпоривши в посилці, знайшов кілька цибулин і хитро підморгнув мені: тепер, контра, заживем. Я нічого не дотямив, але одразу ж перейнявся його настроєм. Ми вирішили стати городниками. У нас не було певної підготовки, але було нестримне бажання: будь-що винайти новий сорт цибулі! У паперові човники ми вклали по цибулині і розмістили їх у мисці з водою. Це була неабияка забава — щомиті підходити до вікна, поливати рослину водою і спостерігати, як вона починає життя, випускаючи блідозелені кільця. У камері з'явився новий в'язень, молодий і недосвідчений, як і я, якого не викликали на допити, якому не приписували «контри», але якого чекала звичайна смерть, як і всіх нас грішних. Проте цибулі було набагато легше, аніж мені, оскільки вона не усвідомлювала усього цього, а вперто п'ялася догори.

Наше меню, жовтозелена баланда, тепер набрала принадного вигляду. Накришивши до неї цибулиних щепір, ми змінювали не тільки її колір, а й смак. Тоді навіть остерігалися називати таку розкішну їжу «баландою». Це була цілюща страва, повна кальорій і життя. На волі цибуля лікує від семи хвороб, а тут, напевно, вона лікувала від усіх, які тільки могло вигадати людство.

Але одну хворобу, хворобу підозри, вона не могла вилікувати. Начальник ізолятора мало не дістав епілептичний удар, як мені видалося, коли побачив її

молоду і життєрадісну на підвіконні. Кожна щепірка цибулини нагадувала йому гостру холодну зброю. Він обмацував її, випробовував на міцність; я стежив за його покваліливими рухами, сперши подих: ось, зараз він візьме її і віднесе кудись, і ми знову залишимося самотніми, і знову розраджуватимем себе грою в «сірники».

— Нда! — сказав він, переконавшись, що ми виростили все-таки не сталеві ножі, а звичайну цибулю. — Правилами внутрішнього розпорядку вирощування цибулі в камері не передбачено...

Я був щасливий — «в'язня» природи залишили «в'язнювати», він і далі зеленів на підвіконні, розвіюючи нудьгу і приносячи з волі нахабне життя, яке можна лише тоді перепинити, як розтопчеш, вирвеш із корінням...

Володя знову почав розповідати про коней. Я лежав, незворушно настерігаючи за стелею, подеколи я примружував очі, і тоді лампочка, що жевріла біля самого носа, кудись западала і пекла. Я перекидався на другий бік, протирав гарячково очі, але маячіння не щезло, воно надійно поселилося в мені. Я бачив перед собою соняшне поле, а може це був луг, десь неподалік текла ріка Сула, і на її березі паслися коні.

Їх було 25, — сказав Володя.

Це були ваші коні? — зацікавлено питався я в стінки.

— Так. Я пас їх біля ріки і вони пили з неї воду.

— То не були ваші коні, — ображено заперечив я, — у вас не могло їх бути — 25. 25 — було у Кальнишевського, і він їх пас у своїй ямі. Вона була глибока і туди ніколи не заглядало сонце. Там не було ґратів і не було матового скла, і сонця там не було. Оту яму проектував інженер, який, певно, мав вищу освіту. Той в'язень пас коні 25 років, сидючи там на голому камені і просячи згори води — адже коні могли б умерти зі спраги. Вони паслися побіля нього, на бе-

резі тої ріки, що в ній ніколи не було води. Він був старим пастухом, і в 84 роки, зрештою, не так легко пасти коней, тим паче, у цілковитій мряці, коли неслухняні коні можуть кудись забігти... Як йому було важко !..

У 109 років Кальнишевський вперше за 25 років сибірської ями побачив світло, він ще побачив сонце, але вже ніколи не побачив своїх коней; коні порозбігалися, і він осліп від світла, про яке марив чверть віку. Катерина II вміла любити чоловіків, але вона вміла й ненавидіти їх. Яка страшна ненависть невинних жінок! 25 років у «кам'яному мішку». Мій згорблений дідусю, як міг ти витерпіти його, як міг ти вижити там із своїми спраглими кіньми! Що, крім «баланди», ще живило твоє хворе й безнадійне тіло? Що лікувало твої немічні ноги і безсилий рот? І розваж, що там Ісусовим мукам проти твоїх? Його розп'яли на хресті, і він спокійно помер. Він помирав на горі, він далеко бачив перед собою, йому світило сонце і дихало свіже повітря, — йому легко було вмирати навіть у муках. Ти теж мучився, але не вмирав. Ти жив, а це була страшніша мука за Ісусову. Але Ісус став святим, його муки освячені вірою, і вона живить боговірних тисячоліттями. Він міг і не існувати, його могли вигадати фанатики Ісуса, і його муки теж. А ти — реальний світ і реальні твої муки! Ти був насправді і знав, — заради чого жив. Вони моляться перед сном образам і не підозрюють того, що могли б молитися не розп'яттю мученика, а тобі — останньому кошовому Запорізької Січі, і їх віра була б набагато справедливішою, аніж віра в потойбічний світ, в той вимучений рай, геть нереальний... Ти вірив у реальне, але його бояться і йому давно не моляться... Кальнишевський у покрученій ямі! Це страшніше за розп'яття: за життя замурована в землю людина...

Я ніяк не міг заснути. Було вже далеко за північ. Спало місто, спала тюрма, спав Володя, спали його

коні: він брехав, що мав їх 25 і пас на березі моєї річки, він негарний в'язень, думав я. Стіна спихала мене додолу і я гарячково тримався нар, аби не впасти. Але, якби навіть і впасти, то краще впасти на руки. Я повернувся до стіни спиною і враз похолов: протилежна стіна стояла впритул до мене. Я гарячково хався то за матрац, то за нари, я не знав, що робити, а стеля неквапно лягала мені на груди, і чавила... Тоді я не витримав.

— Ану спати! — зашипів від дверей наглядач. — Бубниш тут мені опівночі, ще порозбуджуєш усіх!..

— Слухайте, дорогий, не осудіть, — я гарячково сповзав з нар, мені щось перепиняло дорогу до дверей, але я навіжено повз далі. — Усе віддам, — шепотів я майже в гарячці, не знаючи, куди подіти довгі руки. — Пустіть до коридору. Мене чавлять рухливі стіни... Я не хочу задарма, я заплачу вам! Пустіть, дорогенький...

Коридор мені нараз видався чимсь величезним, просторим, світлим, і я фанатично випрошувався туди. «Тепер всі сплять, ніхто не побачить, повірте» — навіжено шепотів я. Я просив ще й тоді, коли наглядача уже не було біля дверей...

— Падло! — заревів не своїм голосом майор Гальський. — Подлая твоя душонка!.. Су-ка-а!.. Мра-азь в...

Його кулак просичав перед моїми очима, я ледве встиг відскочити; тоді він розмахнувся удруге, і я знову побачив, раніше відчув, що знову змайнув розмашистий повів біля самої голови. А він замахувався й замахувався, лютуючи, що ніяк не втрапить у болюче місце: мені чудом вдавалося в останню мить відкинути убік обличчя.

— Хрен! Не бойся, — хропів він десь збоку чи вже із-заду. — Біть не буду! К...

І знову кулак повзав по моєму вухові, і знову я шалено відступав, поминаючи усі кутки кімнати і ніяк не натрапляючи на порятунок. А він, розпалившись, мов бик, розчервонілий — дужий, стрибав мов якийсь велетенський павук біля мене, перевертаючи усього себе, наче акробат. У якийсь момент мені здалося, що він уже висить десь наді мною, піді мною; звідусіль тицяючи в мене кулаками.

— Не бойся, хрен, не бойся, дурак! — не переставав він волати й я ніяк не міг зрозуміти: чи йому справді не вдається вдарити мене, чи він просто й не гадає вдарити, а лякає, піддає «психологической обработке». Але досить мені було глянути на його обличчя, перекошене люттю, і слова — «не бойся, не ударю», — звучали для мене геть невтішно. Мені здавалося, що йому дуже кортить якомсь «не промазати»... Зараз він нагадав мені того п'яного парубка, який, здираючи з дівчини одяг, не перестає, захиляючись, обіцяти їй, що не чіпатиме... лише... просто... буде ліпше... як вона... буде голою...

Слідчий стримував його, хапав на півдорозі до моєї голови руку майора Гальського і заспокійливо докоряв йому, але він «підступно виривався» і все починалося спочатку.

— Що, Драч? — кричав він. — Творите героїв з-поміж себе, роздуваєте авторитети, а він каляє якусь маячню. Драч... Таке г..., як і ти, як і всі ви зі своїми Дзюбами і Світличними! Ще якийсь Холодний на орбіті з'явився? Ми з нього отут гарячого зробимо!.. Кайся, сволоч, п'ятки будеш лизати, але вже буде пізно!.. Всю гнилизну з себе вилизуй!..

Він вибіг із кімнати слідчого, а я присів на стілець і одразу у мене все сплигло перед очима: і слідчий, і прямокутник стола, і стіни. Відтак вони зненацька застигали в якомусь дивному для мене поло-

женні, а потому починали рухатися в зворотньому напрямку.

— Як він сміє? — прошепотів я. Хіба можна дозволити собі такі речі з людьми?

— Ви не сердьтеся на нього. Майор Гальський гарна людина, — мовив спокійно слідчий. — Просто зараз багато антисоветчиків завелось і в деяких працівників не витримують нерви.

«Якщо у когось не гаразд з нервами, — він може піти й порубати у якоїсь вдови дрова, може взяти шефство над свинарнями. Але дозволяти собі таке з людьми»...

— У вашому щоденнику записано, що ви якось були у Івана Світличного і розмовляли з ним про різне. Правда, тут записано, що розмова торкалася лише літератури і живопису, але навряд, щоб ви, така цікава людина, обмежилися лише цим. Певне, ви й політикували собі трохи, щось доводив він, певна річ, ви заперечували... Ми розуміємо, що ви йому нічого такого не говорили, але ж він не без цього... І ось ви, як чесна й добропорядна людина, й розкажіть нам.

— Ви, наприклад, працювали над літературним процесом 20-х років, вас безумовно, цікавили, крім Остапа Вишні, й інші письменники. Ось тут у вашому щоденнику занотовано про Миколу Хвильового, про його участь у літературному процесі, про його ставлення до Остапа Вишні. Ви, мабуть, цими думками обмінювалися з Світличним. Що він радив вам, розкажіть...

— У нього велика бібліотека, які книги ви з цієї бібліотеки читали, які він давав вам додому? Може, просив комусь їх передати? Ви, певне, переглядаючи бібліотеку, як і кожна освічена людина, зауважили, що там було чимало рідкісних книг, які не завадило б передати в бібліотеку. Чому він цього не зробив? Може він хотів розповсюджувати їх? Це, очевидно, що так. І в цьому не буде нічого підлого, якщо це під-

твердити... А ось ще таке: усі ви галасуєте (та й у вас забрали статтю «З приводу процесу над Погружальським»), що спалили бібліотеку, що спалили дуже цінні українські стародруки, так потрібні нашому народові, тож чому тоді Світличний, якщо вже так дбає за його просвіту, натомість спалених книг не запропонує своїх? Це була б набагато корисніша справа, аніж давати комусь читати, а той — ще комусь... Така, знаєте, несерйозна драбинка...

Голос слідчого був такий лагідний і вибачливий, якби Булгаківського kota Азазоло. Після бурхливого «експериментування» майора Гальського така переміна видалася мені тим поміркованим катуванням, коли людину витягли з окропу і несли голу на лютий мороз, і там вона, так і не прийшовши до свідомости, непритомніла знову. Вона западала у глибочезну прірву, їй весь час ввижалися появи, що солодко усміхалися і зваблюючи, мов підлесна Єва, здається, заброненим плодом, і вона не в змозі відмовити їм.

— Пишіть... пишіть, що може вигадати лише ваша слідча уява. Пишіть, що петлюривець, що я бандеривець, що я махновець, що я Чінгіс-хан... Тільки не чіпайте моїх друзів, вони ні в чому не винні, вони не давали мені нічого антирадянського, не створювали ніяких потаємних організацій, не готували з'їздів...

Слідчий старанно вів протокол, гортаючи листок за листком, потім, зіпершись на спинку крісла, читав: «... перебуваючи на квартирі Івана Світличного, я не міг не бачити його величезної бібліотеки, не міг не догадатися, що він напевно дає ці книги читати іншим...»

Слідчий був пречудовим стилістом, якому міг би позаздрити навіть Фолкнер. Звичайні речі в нього набували парадоксального звучання. З написаного виходило, що я, ступивши кілька кроків, одночасно зробив і державний переворот. Я ще не зробив, але міг про це ненароком подумати. Я ще не подумав, але ж я міг дійти цієї гадки... Він був дуже задоволений

своїм протоколом і лише просив мене порозставляти правильно розділові знаки.

Згодом, аби геть розвіяти мої сумніви, він підкликав до себе і пошепки, потайці, глянувши на двері, прошепотів :

— Що нас може розділяти з тобою ? Я ж те саме, що й ти. Лише ти спиш тут, а я вдома. Хочеш, я не викликатиму провідного, а сам відведу тебе до камери...

Це вперше за моє ув'язнення мені не кричали « стоп », не клацали пальцями, а поруч ішла приязна, усміхнена людина і щось оповідала про волю. Але я не втішався цим : усе моє ество полонив відчайдушний крик майора Гальського : « Що, чесний ? Та якщо сюди такі й потрапляють, то назад вже ніколи такими не виходять !.. »

Птах подеколи так звекає до клітки, що згодом негоден прожити без неї. Ану ж випустить його на волю — і він загине. Людина — не птах, вона — творіння вищого гатунку, проте природа увіклала в неї багато спільного з птахом : вона почасти теж не може перебувати без клітки — клітки помешкання, клітки-роботи, клітки-їжі, клітки-в'язниці. І гнітить, переважно, все, а найбільше останнє : камера. Це майже фізичне відчуття — почуття замкнутости стін камери, які завжди навалюються на твої плечі ! Несподівано лягають чотири величезні стіни; і хоча насправді тягару ніякого немає, але ледве стримуєш себе, аби не скрикнути...

— Слухай — казав мені Володя якимось, — а чи не хочеш ти листуватися з одним із своїх подільників ?

— А хіба це можливо ?

— Звичайно, мовив він. — Це все дуже просто.

Якщо бажаєш, я тобі, як старий тюремний вовк, усе влаштую.

— Ні, знаєш, я не маю з ким, та й про що?

— Ти ще нічого не знаєш про туалет. Там перевіряють завжди після тебе, щоб не залишив якоїсь херні, або не нашкрабав її на стіні. Але я знаю такі місця, які не сидять жодному наглядачеві в башці!

Він переконував мене протягом дня і з такою непідкупною впертістю, що вона мене несподівано насторожила. Після його нереальних коней — і раптом така реальна справа.

— Ні, знаєш, я не хочу.

Тоді він ображено присів на ліжкові і якийсь час мовчав.

— Якщо ти, чудило, боїшся такого способу, то є ще інший і теж законний. Візьми в бібліотеці книжку і на останній сторінці порозставляй крапочки під буквами і так складеш будь-який текст.

Мене це неабияк звеселило.

— Але ж як передати?

— А це раз плюнути. Передамо через когось записку, щоб друг узяв у бібліотеці ту книжку, що ти мав, хай вона буде під номером 9 або яким, що закінчується на 9... Темнота!..

Я підійшов до віконця і дивився, як росте цибуля. Здається, я взяв горнятко і підлив її.

— Дай горнятко, — сказав він. — Дай горнятко і стань біля вовчка у дверях.

— Навіщо? — спитав я, не дотямивши його слів.

Він прилаштував на грудях, якби для читання, книжку. Тоді приклав до стіни 66 камери денце металевого горнятка і двічі постукав у стінку середнім пальцем. Коли звідти теж відізвалися двома відступками, Володя обхопив долонею порожнину горнятка і закричав в нього: «Хто?.. Скільки? Звідки... З ким? Що за діло?.. Прийом». Він поспішно обернув горнятко порожниною до стінки і припав вухом до денця.

Я неспокійно стежив за його «розмовою». Аж зненацька позад зашарудів вовчок, і Володя, швидко сховавши під подушку горня, взявся за книжку. Я закрокував по камері час од часу нетерпеливо позираючи на Володю, то на вовчок. «Невже почули» — подумав я. Але Володя лежав спокійно наче б то нічого й не трапилося, і я трохи вгамувався. Проте за хвилину цей спокій вже дратував мене.

— У тебе є хто знайомий, який працював би в музеї якогось мистецтва? — поспитав він, назираючи із-за книжки.

— В музеї? А що? що?..

— Та... розколовся до с... Хтось з ним сидів, то передав оце.

Розколовся?.. Як, коли, в чому?.. Мене дуже вразило це слово. І тепер після допитів, жахливого непорозуміння, коли весь час чогось чекаєш, коли ти — одна засторога, — тоді будь-яка дрібниця набирає божевільних розмірів і подеколи просто приголомшує. Слова Володі, скептичного, ба, навіть цинічного, геть збили мене з пантелику... Я не міг знайти собі місця в камері: колесо закрутилося, закрутилося десь зовсім поруч, наче б то кулак майора Гальського...

Я став несподівано, як слідчий, прискіпливим, і ті слова, що я їх досі легковажно поминав, слова Володі, почали для мене неабияк важити: я вчував у них прихований запит, і навіть більше... Тоді мені стало на гадку, що Володя «наседка», звичайний «стукач», який лінується змінити навіть ті питання, що його ними напхав слідчий. Тепер я був між двома вогнями і котрийсь з них мав спалити мене... Володя несподівано, ні сіло, ні впало, розкричався. Це було на другий день після «переговорів», «через горнятко».

— Ти чудило, й... твою мати!.. Та я сам би вас, комуністів, таких, як ти, — на сухій гілляці поперевищував. Ти брехав людям, а в цей час плекав у душі чорні мрії...

Такі ж приблизно слова казав мені майор Гальський. «Що це, — гадкував я, — телепатична передача з одного мозку в інший?» Володя метушився біля дверей, ворушив незграбними руками, а відтак скреготав зубами й тряс за груди. Я заплющив очі і зовсім несподівано дійшов нехитрої речі: мене «обробляє» не Володя, а майор Гальський, не Володя, а саме майор Гальський.

— Що з тобою, Володя, — прошепотів я і відступив до стінки. — Як ти смієш таке говорити?..

Він опам'ятався, зникнув, стенив раменами.

— А ти злякався! — поспішив сказати він. — Злякався? А я пожартував. Узяв — і пожартував. А ти — герой! Що ж ти робитимеш на допиті, коли тебе раз-два і — під стінку, під стіночку? !..

Він не витримав, усе зрадило його: і рухи, і серце, і тоді аби якось загладити свій промах, він заспівав. Згодом я зрозумів, що й тут він хитрує, добираючи пісні з певним спрямуванням. Досить йому було зробити величезну павзу, як очі сторожко чатували за мною.

«Гей, там далеко на Волині

Повстала армія УПА...»

У мене в щоденнику було згадано прізвище перекладача Юлія Даніеля. Я познайомився з ним в Москві цілком випадково і ми розмовляли не більше п'яти хвилин. Пригадую (ця розмова була записана в мене в щоденнику, який вилучили під час обшуку) я розповів йому модний тоді в Києві анекдот про гороскопічне передбачення числа 12. В 1905 році була одна революція, через 12 років, у 1917, друга, плюс 12 — утвердження культу Сталіна, плюс 12 — трагічний 1941, плюс 12 — смерть великого Сталіна і великого культу, плюс 12 і наш 1965 рік... Виходить, щось має відбутися... «Що в цій країні ще може бути, — відповів Даніель, — революція була, культ був...»

Слідчий уперто акцентував на мої записи в щоденнику. Більшість з них нічого не важили, хоча він

і дошукувався «крамоли». А цей випадок чомусь весь час оминався. Це мене неабияк насторожувало. Адже якщо дошукуватись «крамоли», то чи не найкраще було б вхопитися за цей анекдот?..

Якось ми з Володею пішли на «прогулянку» в туалет (це невеличка хитрість в'язневі побути у «просторому» туалеті якмога довше, аби бодай трохи відійти від тісної, задушливої камери). Досі нам завжди видавали для «службового користування» чисті папірці, а на цей раз, як не дивно, клапці газети.

— Слухай, — живо сказав він, ось на моєму клапцеві згадується про якийсь процес по вашій статті.

Перше, що мені впало у вічі, — це прізвище Юлія Даніеля. Його судили... Який Даніель?.. З Москви?.. Той самий, що згадується у моєму щоденнику?.. Але в замітці з Баку не вказувалося, де саме відбувався процес: у ній лише якийсь пенсіонер гаряче засуджував поведінку «нечестивця». Якщо це справді той Даніель, тоді чому слідчий не з'ясовує мої стосунки з ним, чого замовчує?..

Я підвів голову і віч-на-віч зустрівся з настороженими очима Володі. Він одразу ж відвів їх убік і кинувся мити під краном руки, але я вже починав де-що розуміти...

Завгосп завжди приносив до камери вітер веселощів. Вони йшли від його «солдатських» дотепів, а також від леза, тупого, як циганська сокира. Голитися таким, певне, могли б лише відчайдушні люди, пішовши з кимсь на чималий заклад. Сьогодні він увійшов загадково усміхнений, високий і щирий.

— Кому тут пахне женячкою? — поспитав він, поплескавши по плечу. — А ну, голи, пані, свою ло-

щицю, бо ще наречена піде від тебе з чорною хворобою...

День був без одного — Юр'євим : лезо називалося « Нева » і було нове, завгосп не стеріг мене, коли я голівся, завгосп геть не переживав за мої вени, і видався мені тим розумним снобом, який наперед знав, що навіть ідіот не наважиться піти на той світ, коли внизу чекає наречена, а, може, навіть... і сама « добродійка воля », в яку я не переставав вірити. Завгосп сказав, що для повного порядку мені бракує лише « красної Москви », але контрі це « не положено »; і ось я, вже поминувши коридор, ступаю у світлу широку, мов би вулиця (такі порівняння дуже часто навертаються після задушливої камери), кімнату. Посередині її стояв стіл буквою « Т », накритий синім сукном. За ним стояли незнайомі мені люди, поважні, гарно одягнені (таке враження, що я посол і втрапив на прийом до президента).

— Це голова Комітету державної безпеки Української РСР, — сказав хтось зліва і я побачив за столом бадьюру літню людину, яка приязно усміхалася мені.

— Прошу сідати, — жваво мовив він. — Що ви таке зробили, чому тут ?..

Я був тоді неабияк розгублений і, здається, не говорив прикрих дурниць.

— Мій приятель, — мовив я стиха, — у травні 1965 року залишив мені статтю « З приводу процесу над Погружальським », якої я не встиг до арешту прочитати, бо був перегружений роботою, зв'язаною з захистом дисертації...

Я ще хотів щось сказати, але мене поспішно перебили звідусіль незнайомі люди :

— Він в обкомі партії працював... Він не повідомив нас... Він скривав !.. Він мав серед наших працівників особистих знайомих і нікому про це не сказав !..

Ці голоси злилися і тепер в кімнаті залунав шарварок, наче б то по бочці періцили залізною палицею.

Гантом усе, мов би по команді, стихло і приємний врішоважений голос знову поспитав :

— Чи немає у вас претенсій до слідчого ?

Я ніяк не міг оговтатися і з пересердя робив усе навпаки. Я щось хотів пробурмотіти, але не встиг, як мене вже чіпнули за лікоть і повели до камери, у-у-у... ідіот ! — шепотів я, забившись на ліжкові. Як я ненавидів себе у цю мить ! Адже була така нагода все нарешті з'ясувати, довести людям, що я невинний, що я... А то ж він би зрозумів мене, він би наказав їм...

У мене в голові все переплуталося, я нагадував, певне, того дівка, якому дали цукерок, але одразу ж відібрали, сказавши, що він його вкрав. І тоді до мене несподівано прибився чийсь тягучий, пронизливий плач : плакала жінка і плакала по-сільському, — так плачуть за покійником в одному кінці села, але в іншому від того плачу стає моторошно.

— Ти чуєш, Володю ? — спитав його я, бо злякався думки, що божеволію, — якісь плачі...

— Та-а... вона вчора теж вила. Якби її хтось різав...

Після цих відвідин усі зі мною почали розмовляти українською мовою, а слідчий неабияк прів, складаючи протокол.

— Я вірно порозставляв коми ? — питався він. — Як здибаєте десь русизми — к чорту різте !..

За хвилю він сказав :

— Я гадаю, що ми більше « Договір Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем від 1654 року » не будем вмінати тобі в обвинувачення. Ми тут усі порадилися і вирішили, що це не антирадянський твір...

Дивний світ людей... Ніхто не може збагнути його: ані митець, ані Бог. Ніхто не може сказати: ось тут вона стояла, ця маленька дитина, і пішла далі, на самопожертву, гордо скинувши голову. Лише короткозорий може зважитися на таке. Лише він може не помітити, як людина не личить до навколишнього, як випадає з нього, мов би маяк на скельній верхівці. Милий і добрий Іван. Чомусь всі звикли до нього звертатися саме так, як до близької і чулої людини. «Комфорт» його невеличкого помешкання... Стіл, двоє стільців і... всі чотири стіни світу, закладені книжковими полицями. Усе його багатство, багатство людини, яка знає йому справжню ціну. Тут істина закладена віками і мудрими смертними. Тут життя і наше завтра. Можна усе вчитати, як по зірках. Можна усе знати наперед. Кволий день і армія пристосуванців. Речі — і не більше. Порожні цеглини, що топлять себе в оковитій. Ніхто не може виказати справжньої людини, ані її самопожертви... ані митець, ані Бог...

Такий Світличний, геть занурений у книжки. Якби він тільки знав, як не вписується в них, як випадає, мов осібне тіло, із своїх літературних клопотів! Щось виганяє його звідси на село, межі квітучі гречки та дерева, межі неспокійні вулики. Якось навіть не віриться, що таку людину не любили б бджоли. Середнього зросту, сухорлявий, зовні спокійний, од нього віє якоюсь нехитрою людською доброзичливістю. В його натурі ніколи не буває демон. Навпаки, тут осіла врівноваженість, мудра зосередженість, переконаність у правоті свого покликання громадянина...

Оточений гуртом незнайомих людей, що пильнували за ним, мов за мавзолеєм, він увійшов у кімнату слідчого і сів на стілець. Тримаючи себе невимушено й спокійно, він і тут не вписувався в речі, випадав із сірих зловісних лиць працівників КДБ, не личив до заґратованих вікон, і мені знову подумалося про пасіку і село.

Нас по черзі запитували, коли ми познайомилися, що говорили один одному, — питання були на диво дріб'язковими й незначними. Слідчі весь час «прощупували» нас, домагаючись чогось більшого, а чого саме, певне, не знали й самі. Вони призириливо, не приховуючи свого цинізму, кидали на Івана Олексійовича в'їдливі очі, вдаючись час до часу до семиповерхових дотепів, які можна лише почути від юристів енного класу. Мене питали, чи впливав на мене Світличний, а якщо впливав, то як саме і з якою метою.

— Коли ми познайомилися, — мовив я, — ми пили з ним вино.

— Це було 23 серпня 1963 року, і пили ми «Кабарне»...

Але Світличного грубо перебили :

— Відповідатимете, коли запитаємо !

— Світличний передав одним хлопцем вам з Києва записку, в якій писав, що з ним ви можете говорити про все. Як ви зрозуміли зміст записки і що значить : « про все » ?

— Так, — мовив я, — справді отримав від Світличного таку записку. Але вияснити, як я зрозумів і що саме на увазі мав Іван Олексійович, не можу. Зрештою, він тут і можете його про це запитати.

— Ми питаємо й без вас. А зараз питання торкається лише вас. Прошу відповідати, як зрозуміли зміст записки ?..

Про цей зміст у мене запитували протягом години. Я геть онемощів від безглузвих запитань і нарешті вмовк.

— Я давав йому свої вірші, — сказав я. — Деякі з них були згодом видрукувані в пресі. — « З якою метою ви давали йому читати свої вірші ? » — « Він літературний критик, і я хотів знати його оцінку ». — « Ви могли б дати комусь іншому, чому саме йому дали ? » — « Я багато читав його критичних статей,

вони подобались мені своєю об'єктивністю, безкомпромісністю, якістю оцінок... »

Я згадав собі один з процесів над Шевченком за царської Росії. Тоді слідчі задавали йому такі ж самі питання: « С какой целью сочиняли стихи?.. С какой целью вы побуждали в Киеве Костомарова? Кто такие... и почему они в своих письмах называли вас... » Це було 118 років тому, проте я зрозумів, що й досі в судовій практиці нічого не змінилося: ані характер запитань, ані мова, якою питали, ані самі люди...

Хитрі « наводящие вопросы » закінчилися, і слідчий зайшов у безвихідь. Я подумав, що їх зовсім не цікавить: де і як ми зустрілися, про що розмовляли, вони хотіли визнатися, чи впливав Світличний на мене, чи свідомо не посіяв у мене зерна крамоли.

Він сидів поперед мене і я звернув увагу на його нові білі шерстяні шкарпетки. Він наче б то зрозумів мій погляд, і несподівано сказав:

— Це мені дружина передала, мені тепліше, як тобі...

— Замолчите! — сердито крикнув прокурор зі Львова. — Или вы хотите, чтобы мы перервали очную ставку и вывели вас вон отсюда?..

Тепер мене полишили із запитаннями і « перейшли » до Світличного. « Ви знаєте, я цього не пам'ятаю, — сказав він, — у мене останнім часом аж занадто посилилася склероза. Я навіть, уявіть собі, ніяк не міг запам'ятати останні місця своєї роботи і мусив їх занотувати собі на бібліотечних картках.

Подекуди відчувалося, що його уся ця безглуздість починає дратувати, і тоді він допомагав слідчим у складанні протоколу. « Пишіть, — казав він, — як вам зручніше перед кодексом, мені байдуже. Тільки пишіть саме те, що стосується лише мене. Я не хочу, щоб за мої « дії » відповідали інші... »

Наприкінці нам дали хвилину вільної розмови.

— Ти такий рум'яний, наче б то сьогодні з волі,
— мовив я йому.

Іван Олексійович усміхнувся.

— Стаж у нас майже однаковий...

Він вийшов, залишивши в мені якусь тиху радість, впевненість у себе і в бодай елементарну справедливість. Я довго ходив під враженням його усміненого обличчя. Єдиного, як мені здалося, людського і природного обличчя за кілька місяців ув'язнення. Він був «веселий», хоча його теж «зітерла» машина слідства. Проте, очевидно, він набагато раніше збагнув середньовічну безглуздість нашого «дела», розпочатого комедіянтами у цивільному. Він знав, що фальсифікувати можна геть усе; можна за будь-що засудити: навіть за те, що ми перейшли вулицю у дозволеному місці. Все залежало від «чарівної палички», яку хтось наготові тримав у руках. Ця «чарівна паличка» вже зробила своє чорне «дело» в тридцятих роках. Вона зараз знаходиться у тих самих руках, у тих самих людей: нічого не змінилося, окрім цифр років. Ось вона змахне — і тоді потягнуться вагони Кальнишевських і Курбасів, Драй-Хмар і Хвильових... А потім... потім можна буде все реабілітувати, причепити мертвому ярличок «жертва того-то і того-то...» і навіть визнати їх за відомих. Смішні літа. Діти бавляться в політику. Діти самозарозумілі й пихаті, мстиві й жорстокі...

Коли ми знову лишилися на одинці із слідчим, я спитав його:

— Як вам подобається Світличний? Ви ж вперше його бачили?

— О! С ним нужно ещо много поработать! — сказав він, — может тогда из него и вышел бы литературный критик.

Якось я особливо відчув свою в'язнярську ницість...

Володя, переставляючи сірники, наважився нарешті розповісти мені свою «пригоду». Його коні були ніщо проти самої долі. Я зойкнув, зачувши, що він «злочинець двох республік»...

На початку п'ятдесятих років Володя був запідозрений у зв'язках з бандерівцями, і його засудили на довічну висилку в Середню Азію (тоді, навіть якщо не давали цього «зв'язку», все одно давали 25 років або довічну...). Там він перебував до ХХ з'їзду, а відтак після великих зворух його справу переглянули і дозволили повернутися на Львівщину. Через якийсь час він з товаришами організував групу, і вони потайці почали друкувати брошури й листівки антирадянського змісту. Одного разу його настигли з валізкою «власної продукції» і з револьвером у кишені органи КДБ. Він саме тоді прямував на Закарпаття.

Володя всіляко відпирався. Мовляв, це не моя валізка з брошурами та листівками, а револьвер йому підсунули працівники КДБ. Тоді кишеню разом з револьвером вирізали і експертиза встановила, що саме в цій кишені довгий час Володя носив револьвер. Під час слідства виявилось, що, проживаючи в Середній Азії, він теж вчинив цілий ряд злочинів, зокрема пропагував українські націоналістичні пісні й ідеї. За все це він і був визнаний «злочинцем двох республік» та засуджений до 12 років позбавлення волі. Міру покарання відбував у Душанбе, а тепер його викликали як останнього свідка по справі Куп'яка, колишнього керівника бандерівської служби безпеки, який після війни оселився в Канаді і проживає там і досі. Радянський уряд неодноразово подавав ноти урядові Канади, щоб той повернув Куп'яка в Радянський Союз, де його судитимуть, як злочинця воєнних років...

Я з подивом подивився на Володю: досі мені він видавався своєю поведінкою злодієм або спекулянтом, за це, гадав я, його, мабуть, і судять. А він, мов би

розуміючи свою перевагу над моїм нікчемним еством, розкинувся на ліжкові, закинув ногу на ногу і « пускал ветри », що зовсім не личило до його інтелігентського складу.

— Хочеш, я тобі скажу, на скільки років матимеш « ліпучку » ?

Він намалював коло, обвів його більшим, і покреслив на сім частинок (кожна частинка означала рік, тобто, сім років за санкцією статті). Посередині кола клав горнятко з водою, розбовтував її і кидав сірник. Коли вода стишилась, сірник впливав з крутоверті і бив головою в стіну проти тієї частини кола, на якій була написана цифра кількості років. Я мав отримати, за цим ворожінням, три роки.

— Клянуся своїми і дідовими кіньми, що ти не отримаєш більше...

11 лютого нас перевели в іншу, 70 камеру. Тут було просторо, я ретельно виміряв квадратуру, ха-ха, сказав Володя, ми в раю, лише бракує женщин, да-а... До нас поселили ще одного в'язня, невеличкого, огрядного єврея, неговірконого й спокійного.

Кілька днів тому Володя мені сказав, що скоро, десь за день він лишить моє товариство назавжди, оскільки в нього вже все « ясно ». Але тільки-но до нас прибуло в камеру поповнення, як він після чергового виклику, сказав, що залишається ще не менше, ніж на місяць, оскільки розкрили нові, дуже прикрі для нього факти. Він це говорив з якимсь внутрішнім притиском, але я в цьому не вловив жодного занепокоєння.

Наш « рай » видався мені Ермітажем, без картин, правда, але з вісьмома метрами вздовж, — якщо ходити туди й назад і старанно лічити кроки, то можна щодня проходити по шість кілометрів — віддаль від ЦУМ-у до мого помешкання і назад. Я розважав себе цими кроками, я радів, мов дитвак, своєму відкриттю, і, здавалося, навіть трохи « ожив ». Кроки не

завжди виходили однаковими за довжиною і тоді я брав два — за один. Я ошукував себе на такій забавці, але й це не відвертало мене від того жіночого плачу, що переслідував мої вуха цілими днями. Майже тиждень хтось жалібно ридав за стіною і в мене все переверталось від цього, росло в грудях якесь моторошне занепокоєння, я підходив до вікна, вертався до дверей, лічив і лічив кроки, а плач не вщухав.

— Таке враження, що ми не в тюрмі, а в джунглях, що ми не в'язні, а ізольовані від усього світу, нерозумні Тарзани, яких мавпи вирішили вижити з хащ диким риданням...

Володя мовчки читав, весь час у нього смішно ворушилася нижня губа, і час од часу крадькома позирав на нового мешканця.

— Вибачте, — не витримав він якось, — а вас за якою статтею, якщо не секрет ?

— Тут ніяких секретів немає, — швидко відповів Наум, але так більше нічого й не сказав. Володя невдоволено сопів на ліжкові, ковтав слину, намагався ще розпочати розмову, але так нічого й не домігся. На другий день він сказав, що вже все « ясно », холодно попрощався зі мною, кивнув головою Науму і рушив до дверей, чекаючи на виклик. Він чимало простояв там з клунком, а потім, мовби пригадавши, так між іншим, сказав, попросивши про це нікому не говорити :

— Згадаєш мене на добромому слові, що матимеш два роки... Ба, Дзюбу — письменника знаєш ? Там він десь, здається, у Спілці виступав на ваш захист. Там його засвистали, а Ко... ко... Козаченко сказав йому : нечестива не наша Спілка письменників, Дзюбо, а ваша !.. Був такий свист і сміх... Ага, ще почув. У Луцьку таких, як ви, недавно судили. Народ обурений був, кричав із зали : в тюрму їх, у тюрму ! А вони похнюпили голови і відповідали : та ми вже й так сидимо... Каялися !..

— Це нечесний чоловік, поганий, — мовив Наум, як тільки Володя залишив камеру, — я це зразу помітив, як тільки ввійшов, з першого погляду. А потім, хіба так прощаються люди, які провели в камері разом шість місяців?..

Його начебто відмінили. З небалакучої, потаємної людини він став раптом говірким, він говорив, не давав мені промовити слова, а все радив, як поводитися на суді, як відповідати на запитання...

Я дивився на нього із зачудуванням. Уже давно було час спати, а ми пошепки розмовляли й розмовляли. Я думав про те, що зовсім не вмію розрізняти добрих і поганих людей, що зовсім не знаю людської психології, що не знаю, від кого чекати доброти...

Той плач, який мене мучив стільки днів, який снівся мені чимсь потворним і живучим, якого я так вперто намагався позбутися примітивним ліченням кроків, віршами, жалюгідним наспівуванням, раптом випав з моєї голови під час цієї розмови з Наумом, випав, як випадає з воза зайвий камінь; як раптом обривається магнетофонна стрічка, яку я встиг за ці дні так зненавидіти...

Людина створена для того, щоб про неї писати. Вона ходить, працює, любить, спить блаженним сном і подеколи навіть їй щось сниться. Щоб бути культурною і освіченою людиною — людина мусить багато читати, багато і все. Коли вона читає щось, яке проповідує тільки ранок, а забуває про день і ніч, людина стає односторонньою, і її очі косять, як у фолкнерівського негра, коли індійці вели його закопувати в могилу під труп вождя.

Про цю людину пишуть: вона цікава, багато знає,

і її змальовують, одну і ту ж, по-різному. Соцреалісти — по-своєму, сюрреалісти — по-своєму, імажиністи — по-своєму, імпресіоністи — по-своєму... Але як би вони не змальовували людину, негативний вона тип, як от: злодій, морфініст, гвалтівник, — чи позитивний: доярка і її корова Манька, що обое взяли соцзобов'язання надоїти і доїтися; вчитель, що зобов'язався з двійковиків зробити відмінників і, справді, ставить п'ятірки; академік, що дуже любить дітей і навіть перепиняє їх на вулиці і дає їм цукерок, питає як їх звати, а коли вони кажуть замість імени — прізвище, він уражено, забувши віддати дітям цукерки, втікає. Саме втікає, оскільки почув прізвище людей, яких власноручно заповів у таємних доносах «колись» на довічне ув'язнення або «просто» на смерть, і тепер боїться людської справедливості і пригладжує сиве волоссячко та мружить розумні очі. Людина завжди в них буде гарною і сидітиме десь на хмарах та з журбою позиратиме на білий світ, як позирав джойсівський герой «Улісу», що вигадав за неповну добу на кількасот сторінок своїм струменем свідомості і підсвідомості. Це, коли пишуть справжні письменники... Без них нам було б сумно жити, нецікаво, світ знебарвів би, втратив би для нас сенс свого існування, ми напевно, не вміли б любити, якби не письменники...

Проте, є ще письменники іншого ґатунку, які пишуть не менше за справжніх, але не видають своїх творів, і ніколи не хотіли б, щоб були вони обнародовані. Ці твори охороняють під величезними секретними замками і пильнують їх не страшні циклопи, а скромні смертні зі зброєю в руках. Якби ці твори були колись опубліковані, то від них спохмуріли б усі реалісти і модерністи і навіть до чого любив фантазувати й вигадувати великий Гофман, але й він би засоромлено опустил очі, якби прочитав декілька таких сторінок...

І якщо перші піднімають своїх негативних і позитивних героїв на хмари, то другі (в цьому найбільша їх мистецька цінність) обов'язково заганяють їх під землю, вони штовхають їх поперед себе на вузьких непрохідних лябіринтах і там залишають напризволяще долі. Можна собі тільки уявити, які це жахливі романи!.. Правда, у них дуже скромні назви, та, зрештою, хіба назви щось важать для гарного твору? Роман про мене, написаний моїм слідчим за шість місяців, називався «Дело № 107», це була сьома книга загальної епопеї в 19 томів. У ньому з першої сторінки ставало ясно: хто негативний, а хто позитивний герой (треба завважити, що така класифікація обов'язкова не тільки для літератури соцреалізму, а й для них). Усе, що могли зробити люди підлого за все своє існування, зробив я. Ба, навіть не в мініатюрі. Я ніколи не міг запідозрити, який я ворожий елемент, як я вороже мислив, я навіть, вибачте, про звичайну голку думав не так, як було слід...

У цьому об'ємному романі, що мав майже чотирьох сторінок, зазначалося все, що я міг зробити...

Виявляється, будь-яке знайомство, будь-яка зустріч, будь-яке поздоровлення з святом 1-го травня можна класифікувати, як злочинне, і навіть, хто б міг подумати, якщо ви при знайомстві стояли до будинку спиною чи тримали в кишені руку, — це також розглядається як злочинний акт. А якщо ви ще хитали головою (епілепсія не береться до уваги), то це вже суцільна крамола...

Колись я потрапив на засідання літстудії Луцького педінституту і тут сподобав собі вірші Анатолії П. Тоді я ще не встиг познайомитись з нею і через своїх приятелів попросив, щоб вона прислала мені свої вірші. Декілька з них з короткою моєю анотацією були видрукувані в львівській газеті «Ленінська молодь». А якось Анатолія була у Львові і зайшла з моїм приятелем у гості. Я не мав тоді часу, ми просто

познайомилися і я дав їй свою адресу. Це все було ретельно занотовано в «деле». Коли Анатолію П. питали: «Що ви робили на його квартирі і з якою метою відвідали його на весні 1965 року?», вона відповіла: «Я читала йому свої вірші». «А він що — говорив щось?» — «Ні, він похитав лише головою...». Якби я не хитав головою, можливо б ця непоказна історійка і не зажила б собі слави в «деле»...

Життя почасти можна уявити собі як механізм. Механізм, набитий важелями й коліщатами. Ці коліщата — друзі. І якщо замінити одне коліщатко іншим, таким самим, то механізм рухатиметься далі. Це коліщатка-близнюки, це друзі-близнюки, які, як зрештою переконуєшся, можна легко змінити, і механізм від їх зміни не спиниться. Справжній друг — справжнє коліщатко. Заміни його — і поламається весь рух механізму.

Сандурський — коліща в моєму механізмі (хай вибачить мені за таке прирівняння), яке замінившись, не спинило механізм, ба, він навіть зачав рухатися краще, очистився одним словом. З ним у мене була давня дружба, чи не десятирічна навіть. Він вчився в аспірантурі на кафедрі філософії Львівського університету, багато читав, був ерудованим, чимало знав з естетики, літератури. Я багато в чому допоміг йому в житті, і не соромлюся цього сказати. Я навіть вірив цій людині, як близькій, як такій, що допоможе в горі... Але... Досить мені було потрапити за безглузді ґрати, як коліща не тільки випало з мого механізму, а й поламалося, поламавши водночас і сам механізм. Він виявився боягузом, який задля корисливих цілей може оббрехати людину, як цього хтось жадатиме. Він спав у моїй холостяцькій кімнаті (не мав де), а слідчому казав, що я запрошував його до себе і давав читати антирадянську літературу. Він називав такі книжки, яких я й зараз ніде не можу зустріти, як цього не допитуюся в будь-кого. Він обплював мене з ніг

до голови, « допомігши » цим слідству, і, заживо закопавши мене, допоміг загнати у фальшиві лабіринти темного підземелля. І він це робив з такою пристрасстю, що йому могли позаздрити самі слідчі. Зрештою, вони його хвалили, нахвалитися не могли. « Вот умный человек, истинно советский человек ». Якщо слідчі мислять радянську людину тільки такою, що здатна на все — і на дружбу, і на підлість, як Сандурський, то це дуже примітивне мислення...

Таке спадало мені в голову, коли я читав « Дело № 107 ». Там були і покази Сандурського, його філософські узагальнення соціальної небезпеки моїх дій — у протоколі від 15 жовтня 1965 року. Я думав тоді, що я колись буду на волі, що я обов'язково зустрінуся з ним — як він посміє подивитися мені в очі?..

Нарешті, мені дали ознайомитися з моїм обвинувачувальним актом. « ...Ідеологічний диверсант... від окремих дій антирадянського характеру перейшов до агітації за відокремлення Української РСР від СРСР... одержував антирадянську літературу від Івана Світличного з Києва... Мав злочинні зв'язки з Богданом і Михайлом Горинями... розповсюджував у місті Львові антирадянську націоналістичну літературу... ».

— Але як ви смієте таке писати? — нічого не розуміючи, спитав я слідчого. — Це ж не відповідає ані трохи дійсності!..

— Так, — спокійно відказав слідчий, — більшість справді не відповідає дійсності, але ж суд попереду, він розбереться...

— Якщо це так, як ви мені кажете, тоді з яких підстав мене ставите перед судом?..

Слідчий не знав, що відповісти. Тоді до кабінету

нагодився начальник слідчого відділу. Він пильно вдивився на мене і східно проказав :

— А ти що думав, що даремно ми тебе вісім місяців державним хлібом кормили? Невинний... відпусти його, так він буде перед усіма жертвою свавілля прикидатися. А одержиш пару рочків, тоді самому Богу не докажеш, що ти не верблюд !..

Свята інквізиція... Середньовіччя викинуло її на високий берег, неприступний і недоторканий. Викинуто високі різьблені столи, громіздкі крісла і чорні мантиї. Громіздке вносило в людське ество страх, ницість перед великим, чорне — означало світлі поривання суддів. Змінювався світ, ніщо тепер не може нагадати нам про лицарські часи, все невпізнанно змінилося, і лише не змінився суд. Лишилися ті самі громіздкі речі, незмінний атрибут дрімливої, сонної Феміди з перев'язаними очима, і лише де-не-де щезли чорні мантиї. Елегантні, шиті в першорядних ательє костюми, не надають суддям тієї суворости, яка мала б бути, тому лица у суддів мусять завжди бути насупленими і зневажливими. Кому личить безучасність — можна і її натягнути.

Судді судять; судді дрімають... Сьогодні вони судять противників короля, а завтра — короля, вони завжди судять тільки противників когось. Судді судять, судді стомились судити, але мусять, цього вимагає суспільство... Судді — над світом. Вони — незрівнянна маріонетка, маленька держава, забавка в чийомусь мішку, і забавка справедлива. Кого б не судили, як би не судили, вони завжди дотримуються засад справедливости. Інша річ, що ця справедливість може не бути такою, як її хтось уявляє... Але це їх теж не обходить, оскільки вони стоять набагато вище від самого поняття справедливости...

Суддів не судять, засуджують лише час і оточення, яке мало їх на своїх берегах. І засуджують цей час і те оточення ті ж самі судді, які потрапили вже в

інший вимір часу і в інше оточення. І засуджують на тих же засадах справедливості, які були ще за середньовіччя...

Судді судять, судді дрімають... Щоб глядачі не поїдали їх очима і не заважали дрімати, вони роблять суди закритими. Вони дрімають і дуже ображаються, коли їх обвинувачені або свідки виводять із цього легтаргічного стану...

— Я протестую проти закритого засідання суду. Конституція СРСР і 20 стаття Кримінально-процесуального кодексу гарантують, що суд такого характеру обов'язково мусить бути відкритим. Суд порушує Конституцію і Кодекс, а тому я вважаю суд недійсним, відмовляюся свідчити, і складаю з цього приводу заяву.

Це був грім серед ясного неба. Він сколихнув сонливих суддів, він роздратував огрядного прокурора. Прокурор зірвався, мов обпечений з місця і кинув заяву в обличчя Вячеславу Чорноволу.

— Вы враг! — крикнув він, і йому від обурення перехопило подих.

Суддя не знав, куди подіти свої довгі руки з білими манжетами, що поїли не один кілограм крохмалю.

— Виведіть його! — закричав він з місця. — Негайно виведіть!

Вячеслав був спокійний і навіть якийсь гарний у цьому своєму спокої. Від цього спокою віяло мудрістю, розважливістю. Вячеслав був десь далеко поза залею суду, він опинився тут на хвильку, щоб подивитися, що робиться, він навіть не хотів докладно розбиратися в чомусь, не хотів колупатися в камінчику, щоб витягнути з нього зернину золота, він знав, що камінь порожній, як і порожні всі оті дев'ятнадцять томів епопеї, написаної старанно слідчим; вона зараз височіла на столах і за нею було добре дрімати суддям. Вячеслав не ображався ні на кого: хіба

можна ображатися на ображених Богом? Його жваві сірі очі сяяли якимсь лукавством, високе чоло було ясним, як погідна година...

Вячеслав підійшов до бар'єру і поклав на нього букетик символічних червоних тюльпанів.

— Це вам від друзів і знайомих...

— Немедленно уберите цветы! — учувся чийсь верескливий голос, і розгублені охоронці чимдуж кинулися туди, але так необережно вчепилися в квіти, що вони посипалися на підлогу. Вячеслава вивели, але не вивели того духу, настрою, який залишився після нього.

— Я теж протестую проти закритого суду, — сказав Михайло Горинь і вимагав зробити його відкритим, як це передбачено 20-ю статтею Кримінально-процесуального кодексу про гласність судового розгляду!

Судді судять... Їх потривожили і тепер вони ніяк не можуть дійти напівсонного стану.

До залі увійшла Анатолія П. Вона свідчить у справі Михайла Гориня. Вона спокійна, мов би прийшла на побачення.

— Ви брали в Михайла Гориня антирадянські статті?

— Ні, я не брала...

— Але ж ви взяли від нього статтю про русифікацію українських шкіл?

— Так, я брала, але хіба же це антирадянська стаття?

— Як не антирадянська? Ви що, не читали її?

— Читала. Але там написано все, як є.

— Як є?

— А так. Он я була на практиці в Кримській області і нам директор школи казав викладати українську мову по-російськи.

— Як?.. Та ви що — смієтеся з нас?..

— Он дивіться, ще й не вірять! Та запитайте самого директора, він вам скаже...

Усі розсміялися, навіть судді на хвильку розтягнули в посмішці губи, але одразу ж злякано погасили її. Прокурор розгублено поозирався довкола, прокурор давно вже не відчував себе таким розгубленим і ошуканим, прокурор витирав лисину і сердито покахикував. Мала вибухнути бомба, але не вибухла.

— Їдьте, дівчино, до Луцька, — мовив не менш «ошуканий» суддя, — і ось вам моя порада: не займайтеся більше дурницями...

Судовий процес нагадував колесо, в якому бігла білка. Воно крутилося дедалі швидше, аж поки все не злилося: і білка, і саме колесо. В очах починало мерехтіти, заходили свідки, щось говорили, виходили... Подеколи білочка спинялася, і перед очима проставала порожня зала, судді і свідки...

Опитували Ярослава К. Високий, ставний, із статурою спортсмена, він тримав себе невимушено, подекуди дивувався тим дріб'язковим питанням, які йому задавали.

— Ви знаєте, що за ту фотокопію книжки, що ви зробили, вас треба судити?

— Судіть, якщо вважаєте за потрібне, — він сказав це байдуже, як байдуже беруть у трамваї квиток.

Прокурор геть усе переплутав. Видно, він мало ознайомився з «делами» і питання, що мав задавати комусь, уже вчетверте випадали мені.

— З якою метою ви доручили зробити Ярославу К. фотокопію книжки?

— Яку фотокопію? — спитав я.

— Вибачте, — зніяковіло перебив прокурора суддя, — ви не того питаєте, кого треба!..

Прокурор закректав, мов би його знову на чомусь «ошукали». Витирав лисину і ніяково поводив раменами.

Білочка підморгнула прокуророві, він визвірився на неї, вона підморгнула знову — і колесо закрутилося...

Вранці нас запхали в машини — «чорні ворони» і повезли всіх на Пекарську, в приміщення обласного суду. Мирослава Зваричевська була в доброму гуморі і читала рядки з вірша Шевченка, який написав їх 120 років тому у в'язниці:

«Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось!
Як ви гарнесенько і я,
Із-за решотки визирали...»

— Тіше ви, там! — гаркнула охорона, але цей крик загубився серед гамору, що несподівано окутав наш «ворон».

— Слава... слава... слава..., — кричав натовп, що заповнив цілу Пекарську (таке було всі п'ять днів). Нам кидали квіти, вони падали на металевий дах машини, крізь щілину в дверях, до нас. Коли ми йшли в приміщення суду, то йшли по килимі з живих весняних квітів, нам жаль було їх нівечити, але ми не могли опуститися, — нас вели міцно, аж до болю стиснувши лікті. Я згадав собі одного типа, якому впала на картуз квітка. То був череватий військовий, що озирався навколо, мов би зацькований заєць. Йому хтось вказав на квітку і він струсив її з картуза з такою ненавистю і ляком, наче б то там була маленька бомба.

— Михайле, тримайся! — крикнув з гурту Іван Дзюба до Гориня, — тримайся, — крикнув він.

Я лише встиг побачити його обличчя, побачив на якусь мить, як Ліна Костенко пробилася крізь стрій охоронців і спритно вклала в руку Мирославі Зваричевській плитку чоколяди. Начальник ізолятора, мов навіжений, метнувся до Мирослави і вихопив плитку назад.

— Чорт ево знаєт, может, она отравлена ?..

Білочка спинилася і здивовано глянула на прокурора. Той, напахчений і урочистий (лише клятий піт усе псував), читав із купи паперів :

« ... Товариші судді ! Пісня цифр все зростаючих успіхів нашої промисловости звучить усе могутніше !.. Сотні тонн надплянового вугілля... чавун і сталь... шерсть і волокно... молоко і яйця... ».

Білочка здивовано кліпала очима, прокурор невдоволено кидав на неї оком, сердито надував щоки, пихтів, а вона підморгнула йому, у нього засіпалася брова і знову густо заряснів на лисині піт, він вхопився за рятівну хустинку, загубив рядок, що мав прочитати, білка скочила — і колесо знову закрутилося...

Ліна Костенко... З нею тут теж нічого не могли зробити, як і з її поезією. Вони обое жили на цьому безглуздому процесі. Вони обое обурювалися, як можуть обурюватися лише чесні люди, сміливі і справжні громадяни. Її застерігали... лякали, вмовляли, натякали, їй може вперше знайомі і незнайомі говорили про її великий талант, якому ще треба розквітнути, їй казали, що її місце не тут, на Пекарській, а вдома, в кімнатці, де спокій і затишок. А вона сміялася їм у вічі, а вона лютувала, як можуть лютувати лише поети. Але вона забула зараз про це, що вона поет. Інші, малі і великі графомани, в цей час лякливо замикались в свої конури-душі і клепали « стіхі », які зичили їм « славу » і премії, коньяк і « Волги ». Вона дивилася людям у вічі, вона шукала в них совісти, і хай вони пробачать їй це...

... Білочка спинилася, перестало мерехтати колесо. Прокурор саме робив « екскурс » у сиву давнину. Ні, скажімо, вдався не до такої вже й глибокої, а якраз до часів Австро-Угорщини.

— Ось ці отщепенци, товариші судді, не люблять приятного великого російського язика. Я как-то був у Львівському університеті, — я часто туди заходжу, —

в цей, значить, храм науки, там мене на одній кафедрі друзя запропонували стих Маркіяна Шашкевича, которого я, к статі, давно знав. В темному мороке Австро-Угорської імперії така светлая натура, їх земляк, звінїте, хїба в таких отщепенцов може бути такий земляк, — як Маркіян Шашкевич, і так той, понімаєте, тягнувся своїми взорами до великого російського язика. Ось послушайте, як він писав про нього :

« Руська мати нас родила,
Руська мати нас кормила —
Чому ж мова їй не мила ?.. ».

Білочка здивовано видивилася на члена Спілки письменників України, прокурора Бориса Антоненка. Усі розсміялися, чим оприкрили промовця.

— Так це ж він не про російську мову писав, — сказала Мирослава Зваричевська, — а про українську. Колись же Україну називали Руссю...

Судді опустили голови, зачали перегортати перед собою папери, а прокурор вдався до своєї рятівної носової хусточки — бож лисина густо зарясніла горошинами поту. Він хвацько сіпнув головою :

— Товариші судді, — мовив відривчасто, я не можу далі так вести промову. Наведіть порядок !..

Суддя встав, сперся на громаддя столу і несподівано впер свої примружені очі вдаль.

— Прошу до порядку...

Білочка підморгнула прокуророві, і він нервово перегорнув свою об'ємну звинувачувальну промову.

— Колись за тієї ж темної безпросвітної Австро-Угорської монархії такий геній, понімаєте, які рідко бувають, як Іван Франко, понімаєте, так той за те, що любив і пропагував руську культуру, не був допущений властями до викладання в університеті. А хто ж тепер викладає в нас ? Ось смотріть, перед вами бувший викладач цього ж університету підсудний Осад-

чий. Так цей репетує усюди, що згоріла бібліотека, що згоріло національне багатство українського народу...

Хтось несподівано хихикнув, білочка знову моргнула, і прокурор знову оприкрився. Але він, з властивою йому впертістю, швидко опам'ятався.

— Так чого він міг навчити студентів?.. Він тут багато говорив про Остапа Вишню. А хто такий, помімаєте, Остап Вишня? Я добре знаю тридцяті роки і не вам, молокососам, колупатися в деяких неув'язочках тридцятих років!.. Хто такий, помімаєте, Остап Вишня?.. Та одне те, що Остап Вишня писав отборним, чистим українським язиком, толкало його читателів, а славу Вишні, помімаєте, лі, штучно роздували, — до разного там способу мислення. За це він отлучил под завязочку...

Та смішна білочка зі своїм колесом не моя примха, і я не вигадував її. Вона була насправді, але ще мабуть кумедніша, аніж я її змалював. Вона вертілася в своєму різнокольоровому колесі, демонструючи, як усі кольори зливаються під час руху в один — білий. Вона вертілася. Не менш кумедно перебираючи ніжками і ворущачи своїм гострим писочком, вона вертілася, показуючи, як швидко проминає час, а на нашвидкоруч збитій сцені, на гомінкому ярмарку, приїжджі артисти з гомінкого балагану ставили смішну виставу судового процесу. Тут був нековитий ерудит — прокурор, з традиційною лисиною (ознака людського розуму) і з традиційним дощем поту на ній. Тут були судді, що традиційно дрімали, оскільки їм давно вже набридло судити людей, але вони традиційно мусили їх судити, оскільки на те ж вони, Боже, й судді. Тут були традиційні адвокати, які не захищали ні-

кого, бо їх начальниками були самі судді і прокурор, а спробуй проти начальства поперти — попруть традиційно тебе. Глядачами були самі підсудні, вони стояли гуртом і до сліз реготали — це був традиційний сміх при традиційній комедії. Вони до того захопилися виставою (артисти не були професіоналами і тому їх гра традиційно не була професіональною, але все одно було дуже смішно), що забулися остерігатися кишенькових злодіїв, які саме дочікувалися цього занепадницького сміху і тепер нахабно обнімали глядачів і витягували все, що вони мали. У мене в кишенях було порожньо, нічого було красти і тому в мене вкрали два роки. У Михайла Гориня — шість років, у Богдана Гориня — три роки, а клята білочка не переставала крутити своє традиційне різнокольорове колесо, — і від цього всі кольори ставали білим кольором, далі традиційно прів жартун-прокурор, дрімали на високих кріслах розпрілі судді і миршаві адвокати, тримаючись за серце, щось невпинно гомоніли, мов би равіни собі під ніс. Це була молитва «Господи, прониеси...»

Мене обікрали примітивно, як обкрадають недосвідчених селяків, що вперше приїхали у велике місто і роздивляються в усі усюди, як коза на нові ворота. Про свою пропажу вони дізнаються пізніше, але від сорому і захвату такою «чистою» роботою мовчки ідуть додому, не ремствуючи і не сердячись ні на кого в душі...

Я теж був тим селяком і не менш від нього був уражений «чистою» роботою. Справді, процес, можливо, не стільки процес, скільки прокурора і суддів можна нагородити Нобелівською премією. Їм навіть не треба було нічого висмоктувати з пальця (фе, пхати пальці в рот!), вони, позаплющували очі, склали за п'ять днів такі звинувачувальні «реченія», що куди тим мізерним суддям, які вклепали Остапові Вишні під саму зав'язку за терористичні акти (не за з'валту-

вання Кляри Цеткін, хоча це було б набагато серйозніше звинувачення).

Михайло Косів, мій свідок, сказав на процесі : « Я не читав у Осадчого статті « З приводу процесу над Погружальським », і він не висловлював думок антирадянського націоналістичного характеру, так що, незадоволення радянською дійсністю не проявляв » (стор. 85 зворот-протоколу судового засідання).

Михайлові Косіву сказали шановні судді, що хай він не буде двічі розумним : його випустили з-під арешту (він просидів шість місяців), але його знову залюбки можуть посадити... А у вирок супроти твердження Косіва було записано : « Підсудний Осадчий давав Косіву читати статтю « З приводу процесу над Погружальським ».

Свідок у моїй справі Іван О. п'ять разів сказав на слідстві, що не читав у мене на квартирі статі « З приводу процесу над Погружальським », це саме він переконливо сказав і на судовому засіданні (стор. 91 протоколу судового засідання), а судді з високого берега справедливості занесли у вирок : « Підсудний Осадчий давав О. читати статтю « З приводу процесу над Погружальським ».

Мій « лепший » друг Ігор Сандурський на слідстві казав, що я давав йому читати статтю « З приводу процесу над Погружальським ». Перед судом він теж сказав, що я давав йому читати, але коли прокурор, роздратований білочкою і її колесом, що весь час вертілося перед його очима, спитав, як вона « вигляділа », ця стаття, то С. раптом геть розгубився і вимовив, що не може цього сказати прокуророві, бо він не бачив на « живі » очі цієї статті і не читав її, і що Осадчий « був скромною людиною і зацікавлено ставився до української літератури » (стор. 69 протоколу судового засідання).

У присуд судді записали : « Підсудний Осадчий давав читати статтю « З приводу процесу над Погру-

жальським » г-ну С. І... А хтось із суддів, що передчасно « роздрімався », заніс у вирок ще й таке : « Підсудний Осадчий передавав Михайлові Масюткові антирадянську націоналістичну статтю « Промова Айзенгауера на відкритті пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні у 1964 році... ». З Михайлом Масютком я ніколи не був знайомий, і під час слідства, і під час суду мені жодного разу не згадували цього прізвища...

Свірський у своїй книзі « Історія мого життя » згадує, що коли був маленьким, то дуже любив брехати, — він завжди хотів зробити дорослим приємну несподіванку : « Тьотю Двойро, а на вулиці жінка щойно народила. Така маленька дитинка, — вона так страшно кричала... ». Тьотя Двойра бігла на вулицю і розлючено верталася назад : ніяка жінка і не думала народжувати на вулиці... А маленький герой у цей час сидів у бур'яні й гірко плакав, палаючи від сорому за брехню... Він плакав і просив свого єврейського доброго Бога, щоб той допоміг йому більше не брехати, але він ніяк не хотів допомогти маленькій нещасливій дитині...

Я собі згадую цього хлопчика, його муки, і думаю, чи просять коли-небудь судді і прокурори свою богиню справедливості — Феміду, щоб вона нарозумила їх на праведний шлях?.. Чи вони вже настільки втрачені, що вона байдуже повернулася до них спиною?..

У мене склалося таке враження, що будь-кого можна засудити за будь-що на довічне ув'язнення. Наприклад, я ненароком сів на блощицю і роздушив її. Тоді майор Гальський скаже : « Ти преступний презерватів і тебе нада ізничтожить, поскільки ти злоумишленно роздавіль чесного советского клопа своей буржуазно-націоналістической ж... ». І цього аргумента досить буде, щоб всипати мені під саму зав'язку. Скаржитись кудись, подавати касації, — о, то будь ласка!.. Це тобі гарантовано, як гарний камінь у спину...

Несправедливий вирок Львівського обласного суду я оскаржив у Верховному Суді УРСР. І що ж там? Мені зняли «незаконно приписані» злочинні стосунки з Михайлом і Богданом Горинями, з Михайлом Масютком та Іваном Світличним. Але мені не зняли свавільно приписаних судьями речей, які заперечили свідки. Мене, як кажуть, далі залишили при своїх арештантських інтересах...

— Ти ще радій, — сказав мені «мій» слідчий після процесу. — Те, що ти отримав, то ще менше дитячого. Дякуй Богу, що тобі не вліпили більше... А ті два рочки пролетять, приїдеш, ми ще рибку з тобою на Свитязі потягаємо...

Суд очищує людину, очищує від переживань, недосипань і од віри в бодай примітивну порядність і справедливість. Стає несподівано легко, весело, — тут зовсім не значить нічого строк, 2-10 років, — тобі байдуже, як байдуже перед новим «гріхом» після сповіді у церкві. І навіть вузька, з'їджена темрявою камера, гнітить не так і не для тебе починають звучати «дорогі» слова — «аправлятца», «падйом», «баланда». Ти вже відчуваєш себе певним господарем і тебе навіть не непокоїть думка, що обікрасили; ти знову скидаєшся на того селяка, якого «обчистили», і він іде зі страхом додому, але йому весь час не дає «боятися» світле плетиво побачених високих будинків.

До всього цього у мене ще долучився вранці «мій» добрий слідчий. Я з вдячністю глянув на нього, мені весь час здавалося, що він людина зайва в цій фабриці людських душ, що її місце десь, можливо, в бюро добрих послуг, з таких людей бувають непогані стюардеси. Принаймні, зараз я вважаю ці професії професіями усмішки, чемности.

І викладав в університеті, я був журналістом, я писав вірші, і всюди мені здавалося, що я розуміюся в людях, що можу вникнути несподівано в їхню психологію, зрозуміти їх, і зрозуміти не так просто, а як поганих і злих, щирих і нещирих. А тут я розгублено опускав не раз руки, я ніяк не міг розрізнити добро і зло, доброзичливість і звичайнісіньку людську підлість. Тут усе мені нагадувало велетенського хамелеона, все видозмінювалося, мов би в калейдоскопі, завихрювалося, і я кидав до біса намагання будь-що визначити і до чогось дійти у гадках. Тут у мене вперше закралася недовіра до людської доброти; слова, навіть найпрекрасніші, перестали для мене будь-що важити...

Хто б міг подумати, що в той час, коли слідчий тішив мене зустріччю з дружиною, вона давно чекала на мене поверхом нижче, а той самий слідчий нервово кидав у телефонну трубку, коли вона просила прискорити побачення: «Зачекайте, у мене зараз немає часу, я занят!». Я не знаю, які важливі державні справи він вирішував, може він тоді спокійно дрімав на дивані або пив каву, але дружина чекала, чекала з десятої години ранку до півп'ятої дня. Дружина була дуже молода, двадцять років, дружина була вагітна і мала не сьогодні-завтра народити. Слідчий знав про це і навіть подеколи турбувався її станом: «Ви знаєте, ви маєте таку гарну дружину...».

Вона стояла бліда й безсила, і через десять хвилин після розмови зі мною, впала мені на груди і почала зсуватися на землю. Я думав, що то вона від переживання, що довго не побачить мене, але слідчий був набагато далекоглядніший за мене, він поспішно взяв її під руку і провів до виходу. Дружина ще сама пішла, оскільки у неї не було навіть на трамвай грошей, дійшла до медінституту і через годину після побачення народила...

Нехай, на думку слідчого, я злочинець, безумов-

но, тоді зі мною можна поводитись, як із злочинцем. Але навіщо тоді піддавати таким нелюдським тортурам жінку? І не просто жінку, а матір! І не просто матір, а ту матір, яка має народити, і народити саме сьогодні!

Я, наприклад, не можу вірити письменникові Олексієві Полторацькому, редакторові журналу «Все-світ», не можу вірити ані як людині, ані як громадському діячеві, який чи не найбільше ратує на сторінках преси за чесність і прищеплює читачам любов до гуманізму... Скажіть, чи можна вірити йому, тому самому, який у тридцятих роках писав про Остапа Вишню: «Класовий ворог... Співець куркульського селянства... Консерватор мови... Зоологічний націоналіст...». А в шістдесятих роках називав великого українського гумориста «найближчим своїм приятелем, другом»? Коли ж він був громадянином? Тоді, коли в скрутну для Остапа Вишні хвилину, оббріхував його вздовж і впоперек, чи тепер, коли Остап Вишня реабілітований, коли йому повернено його чесне письменницьке ім'я, названо одним з найкращих гумористів України? Чи має право Полторацький, великий «психоаналізатор» свого часу, називати Вишню своїм другом? Хто дав йому на це право? Громадянська совість, чи радянська влада? Ні, він його підло присвоїв собі, вчинивши ще більший моральний злочин, аніж у тридцятих роках!..

Такі гадки не давали мені спокою, баламутили мою і без того скривджену душу, розривали мене на кусні, що подеколи я не витримував, підходив до стіни, заплющував у безсиллі очі і люто бив перед собою кулаками. Це було у хвилини мого приготування до першого в житті етапу в табори суворого режиму...

Частина II

« МІСТО СОНЦЯ »

Якщо навіжено дивитися під ноги собі, то можна побачити яму, можна побачити в ній дно і в ньому кайло. Можна цим кайлом довбати землю і пригорцями виносити її нагору. Можна її там складати і копати далі. Якщо довго копати і не стомлюватися, можна докопатися до води. Можна впасти на неї обличчям і довго пити, можна пити годину, можна пити дві. Можна взагалі не відривати рота від неї і так доживати до волі. Можна пустити коріння і стати деревом. Тоді начальник гримне кулаком по стовбурі і скаже: « Пристроївся, сука хохол? » Він, можливо, сказав би щось, бо на диво говіркий, але в'язні надокучають, переводять його на іншу розмову:

— Начальник, ето же фашизм: карміть одной сельодкой два дня і не давать вади. За такое, падло, вас надо за я... вешать!

— А может он без я... Так за шо ти ево повесіш? За свої?

— Сука, не подй...ай, — каже спокійно начальник.
— А то заберу хлеб і будеш жрать одну сельодку. А пійть — так попісяй і напейся!

— Начальник, пусті поссать, купе затоплю, прогрессівкі не получиш на празднік, гад!

— Поссі етому через стенку, он пійть хочет...

І тоді несеться через весь вагон чийсь божевільний верескливий жіночий голос :

— Начальник, імпотент, я уже тебе трі часа прошу пустіть в туалет. Я уже больше не могу видержать, я по-женському.

— А шо тебе туалет-гінеколог? — трясеться в дрібному смішкові начальник і дивиться на конвойних. Ті злякано кліпають очима, але, не визнавши на обличчі начальника нічого, крім вдоволення, теж починають обережно підхихикувати.

Михайло Горинь плаває в хмарі диму й духоти, він підходить до міцної сталевोї сітки і дивиться в прохід. Там, десь за вагоном, пробігають хатки і біля них люди вовтузяться на своїх городцях, їх декілька на один городець; а там на кількакілометровому буряковому полі одна забута у всьому світі згорблена постать жінки...

— Жінки, — наче б то собі каже Михайло. — Аня Садовська і Ярослава Менкуш... Їм стократ важче було у в'язниці, аніж нам. Проте трималися гарно...

— Контра, атайді от сеткі — глаз виколю, — кричить перед ним конвойний. Не хотел бить ректором університета, так тепер жрі свою сельодку!..

Михайло поволі повертається і сідає біля мене.

— Мені зараз прийшло на гадку : чому наші письменники у своїх творах так люблять писати про воду — тече струмок, ріка... Мабуть, не одного годували такими оселедцями і не давали пити. За сторіччя це вже увійшло кожному в кров...

— Начальник, ти же не скотіна, ти же человек, дай напіться, у меня в мозгах пересохло.

— Когда у тебя начньот пересихать в жопе, тогда скажешь...

— Я собі не уявляю, що б кричав « великий літературний слідопит » Семен Шаховський, якби сидів зараз серед нас. Особливо, якби його посадили серед тих, на яких писав у тридцятих роках доноси і допомагав

відправляти на той світ. Я сказав йому про це на суді Михайла Масютка, так він невимовно був уражений: нараз опустил голову і вже не підводив її до закінчення процесу.

— Так пусті сво в туалет, человек умирает. У него уже с конца капает.

— Стрелять таких нада!

— Я тебя застрелю, я тебе глаз виньму, пока ты меня раз!..

— А доцент Володимир Здоровега ваш?

— Так, він викладав на факультеті партійну радянську пресу. Серед студентів славився, як «ліберал-демократ», подеколи навіть дозволяв собі загравати на тему тридцятих років. «Ярим» українофілом був.

— Так, це видно було на процесі. Він, Семен Шаховський та ще з вашого факультету — Павло Ящук, Кибальчик — аж зі штанів вилазили, так доводили ідеологічну спільність поглядів Масютка з матеріялами, які видерли з чийхсь рук. У Масютка ніяких доказів злочинности не було. Так вони науково приписали йому авторство, за що той і дістав шість років таборів, а вони отримали гонорар, який будуть стягувати з Масютка. Це схоже на грабіж. А потім, ти знаєш, у Києві зняли ці «докази» з Масютка, як не уаргументовані, а ви собі, Масютко, хоч і без «злочинности», а відсидьте шість років. І як ті люди зможуть тепер учити студентів і казати їм про якусь порядність?..

— Та що ти, Михайле, — кажу тихо, бо в роті пересохло і страшно хочеться пити, — за триста двадцять карбованців, за гонорар з Масютка можна будь-що зробити. Грошики, знаєш, вони теплі!..

— Какое там варенье, в ж... «тепло» — кричить з сусіднього «купе» — така жаріща, вонь бл.. адін здесь кашмар.., начальник, атайді і не ваняй перед решоткой...

— Слущ, чувак, — затарабанив згодом у «нашу»

стінку зек. — Передай той деве, у которой по женському, ксіву.

Конвойний відвернувся, його кроки було чути на другому кінці коридора. Крізь сітку пропхалися два пальці із запискою, — тепер вона піде через усі «купе» до жіночого. Звідти по хвилі відпишуть: «Хачу тебя іметь», — «Шо, хачу, полезай сюда, брашка, здесь вибор, как в Грузії, хош, кавказца подарім?» — «Ти кавказца подарі начальніку, пусть вбйот в глаз гвоздь!».

У безнастанний гомін зеківського вагона врїзається інший голос:

— Ціше, ціше, бандьоровец, тепер ти у меня удерьош на тот свет!

— Що «ціше»? — зачувся від дверей чийсь гнівний голос. — Ти іди собі «цішай» у свою Москву! Ти чоґо на Україну прийшов, шляк би тебе трафив?! Позабивали тюрми нашими людьми, гноїте їх!

— Слїш, чувак, ти чево арьош? Сколькo?

— Що «сколькo»? І тут від вас не можна здихнути. Ану, геть, москалі, з українських тюрем!

Михайло, що досі уважно дослухався до «бунтівника», раптом розсміявся:

— Ти чуєш? — сказав він. — Як винниченківський «щирий»!

Його ввели в наше «купе», розлахмаченого, з оголеними грудьми. Не звертаючи на нас уваги, він затарабанив кулаками в сітку.

— Ти, москалю, не пхай коґось за ґрати, бо ще не знати, чи тебе завтра не попхают. А ти собі думаєш, — що тобі вічно панувати на нашій землі?

— Малчі, бандіт! Істратіло на тебя государство мілліон, пока розискало! Аднаво ухлопалі, так скажі спасібо, що іщо решотку получил, а не г... землю!

Я лежав на верхній лавці, в куряві диму і смоходу, мене млоїло, усе запливало перед очима. Язик, шорсткий, боляче ковзав по пересохлому піднебінні і в

цю хвилину я чомусь страшенно ненавидів рибалок, рибу, сіль. Я бачив, як дорогою догори повзла чумацька валка, навантажена білою сіллю, і я починав ненавидіти чумаків, їхніх волів, рябих, як і самі чумаки. Ні кудись біг і не міг віддихатися, у мене спирало віддих, і я хекав, якби фолкнерівський негр. Тоді я кинувся назад, і мені одразу полегшало, віддало повітрям, і вже не так підгиналися ноги. Мене, нарешті, вели конвойні, вони сказали бігти, штовхалися, впихаючи у якесь «купе», і я побачив, як у ньому відслонилося вічко і на мене дивляться чийсь розхристані очі.

«Настав вечір, — подумав я. — І всіх розводять в туалети». Потім уштовхали якогось зека, здається, це був той зек, що писав «ксіву». «Валюша, — спитав він і люто вилаявся на конвойних, що відпихали його од сітки, а тебе за што, за «нейо»? — «Нет, Ваня, с «нейу» у мене всьо в порядку, я — за карман». «А каво би ти, Валюша, стреляла, когда би на нас китайци напали: в ніх, ілі в мусор?» «В мусоров, Ваня, а ти?» — «Я тоже, Валя» — «Маладец, Ваня, прі первом же случае отдамся тебе, слишиш, не другому, только тебе...»

А потім ходив, заклавши за спину руки, наш «крикун», я чув, як він казав своє прізвище — «Семенюк», «Роман Семенюк». Він казав, що сидить з вісімнадцяти років, він казав, що його засудили за ніщо і за ніщо він уже сидить вісімнадцять років. Потім він казав, що недавно утік з табору з Олійником. Вони були на волі три місяці, а потім їх накрили в Олійникової сестри під Рівним. Сестрі дали строк, що не донесла на них, на Олійника відкрили нове діло і, певне, вже розстріляли. «На мене теж хотіли відкрити нове діло, але не знайшли старого і тепер везуть назад в Явас, щоб додати новий строк за втечу».

Він казав, що зачув запах волі і тепер йому буде легше сидіти, але він уже, мабуть, ніколи не вийде з-за ґратів, він казав, що ніколи не знав, що таке жін-

ка, як вони цілують. Він схлипував і казав, що вони з Олійником перші запримітили у таборі на циркулярці підгнилі стовпи. Вони стояли на рукаві, який виводив до річки. І тоді вони розсунули ті стовпи і під водою пропливли більше кілометра. Він схлипував і казав, що вже більше ніколи не зможе стільки пропливти під водою...

Потім знову когось провели коридором в туалет, і звідти долинула жіночка лайка: « Ти чаво, сука конвойная, подглядиваеш, как я ...? » — « А я не подглядиваю... » — зніяковіло сопів конвойний. — Я по кодексу стою ». Тоді вона розреготалася і сказала: « Дай мне сюда свой варварский кодекс, я ж... податру... »

— Бистрей, бистрей! Розобратца, взятца за руки! Бистрей!..

Мене штурхонули в плечі чийсь міцні руки, і я полетів на залізничну колію. На мене навалилися мої « клунки », я гарячково вишарпував їх з-під чийсь ніг, — вони мерехтіли у мене перед очима, ніби вагони швидкого потягу, потім я ступив осторонь і заляк: величезні вівчарки рвалися з ременя, оцирюючи чорні піднебіння, і я мимо волі позадкував, усе ще витягуючи щось, яке ніяк не піддавалося слабим рукам.

— Два шага в сторону, два шага назад, — будем без предупреждения стрелять!.. Взятца за руки, выше, выше, за локти, бистрей, бистрей!..

Ми бігли, спотикаючись по коліях, гарячково піднімаючись і знову падаючи. Побіч рвалися на ремінні, розпалені свіжим людським духом сторожові пси, бігли автоматники: дула били просто в вічі, і я мимо волі замружувався і тоді летів, тягнучи за собою « клунки » знову на колію... Чомусь впадали у зір

швидкі потяги « Москва-Севастополь », « Харків-Одеса », а у вікнах м'яких вагонів пикаті анемічні обличчя : вони були безучасними і спали на товстих червоних шиях. « Бл... нажралі рожі на нашем миле, такого пуля х... возьмьот, когда там сала в две руки. Єго би, к... пагнуть !.. » — « Бистрей, бистрей, не отставать, подтянутца !.. » — « Арьот, б., как на фашистов не орал, а советській ведь, сука, человек... »

У маленький воронок на шіснадцять-дванадцять чоловік набили як тюльки, не давши нікому передихнути, понад тридцять зеків. Грюкнули двері, на них упали два замки, і в мене все спливало перед очима : мені сперло віддих, — ще в дитинстві я переніс важку операцію на горло, — підкосилися ноги, і тоді я не витримав і зачав разом з усіма кричати : « Везіть, скільки можна стояти ! », ми кричали, але нашого голосу не було чути, варта вмерла в червоній спеці, в людському поті, і тоді виринали знадвору спокійні голоси : нас комусь передавали, « ті » не хотіли приймати, зчинилась сварка, і десь збоку скавуліли сторожові пси...

— Ти шо, чувак, лапті разбросіл ? — мене хтось тормосив, а я опирався і казав, що з мене досить. З мене досить, казав я, і більше ніхто нікуди мене не запхає, я сяду тут і не вставатиму, я сидітиму і не встану, якщо навіть прийде сам Сталін. « Суки, — каже зек, — ета й... баба Катеріна настроїла канфортов, а ані і ради набивать в еті лачугі ». — « А бабйонку ету-то не трож. Ана баба русская, — не узкая, широкая натура била, із замашками на конскава. Ана мать Расеї сколько тюрем настроїла, шо нам ішшо на тысячу лет хватіт... »

Тоді наглядач пильно видивився на зека, зек визивно пройшов повз нього, а потім повернувся назад повз нього і тоді наглядач сказав :

— Сопля, шеснадцать лет нету, а уже розглагольствует. Какому ідіоту сбрело в голову сделать ету

двадцатую статтю? Садят соплячье за мелкое хуліганство, по шесть лет дають, набілі імі тюрьми, перевиполненіє адно, ані тебе прогрессівкі нет, ані дохлого праздника, вкаливай тут за ніх дні і ночі...

Тоді рудий, миршавий «вор в законе», якого вже посадили тринадцятий раз і який має загальну суму ув'язнень на 108 років, тоді той миршавий сказав:

— Ти, батя, лафу не сунь, ми его перевоспітаем, может, человека з него сделаем, а то проходить всю жізнь в фраерах...

— Я би тебе, падло, сказав шо-то, еслі би ти завтра не смативал отсюда. Ти би у меня раком ходіл, в рот те й...

— Да, я знаю, ви сукі харошіє. Я всю Расею ісколесіл, і нігде нет такіх зверскіх пересилок, как у вас здесь, в Харькове. Ви, падли, хуже своїх овчарок, ви би зажіво человека сожрالی. На тебе мою глотку — сосі, топор!

«Боже милостивий, — думав я, — куди я втрапив? Я — маленьке ніщо. Я «теплий» інтелігентик, — думав я — я думав, що серед цих людей нічого не означаю. Я вигадав із себе ніщо, але мені далеко до нього, я щось набагато менше, і обов'язково зітерте. А може я не існую, а існують лише великі вуха, що все чують, хоч я на них міцно натискую руками. Руки в мене слабкі, і я не можу натиснути міцніше...»

— Жодної книжки, як добути дня? — ходив десь під вікнами Михайло Горинь. — Тебе ніколи не вчили напам'ять зпам'яти?

Він сів поруч і став читати вірші Самійленка, я повторював за ним, але одразу ж забував. «Що ти, падло, арьош? — гукали нам з-за стінки. «Кляті вуха, — подумав я. — Цікаво, чи було смішно Остапові Вишні? І може він сам сидів у цій камері, у камері — 80? Чи смішив він когось серед оцього хаосу?»

— Скажіть, — спитав я чергового наглядача, силкуючись уникнути його колючих з червоним жи-

ляччям очей. — Це та Холодна гора, де гнів Остап Вишня? — я сказав це жартома, але жарту не вийшло.

— Да, еті вишні. Їх здеся міліони акачурілось. Разві їх всех запомніш, ежелі двадцать лет роботи...

В Україні на в'язня — великі очі. Вона поспішно відводить їх від арештанта, бо конвойний паралізує її рожеве личко; Україна боїться в'язня, остерігається конвойного; ось вона вже за рогом будинку, ось вона проминула будинок і більше її немає: вона ганебно втекла у свій побут, і там їй легше і безпечніше серед дріб'язковости нічних і денних змін. Україна радше живе роботою, аніж арештантською білизою; їй ближче до серця такі, знаєте, квітучі вишневі садки і хрущі над ними; одягніть хрущів у смугасте вбрання, поголіть їм голови — і Україна, напевне, зненавидить дерева, повирубує вишні, бо вони плодять смугастих хрущів; натомість вона насадить верб, правда, вони не родитимуть соковитих вишень, від них ніякого зиску, зате безпечніше і вільніше. Україна до всього звикає. Скажи тому чемному господарю, що він в'язень, і він не перечитиме, так, він в'язень і єдине, що його мучитиме і кидатиме в попіл непорозуміння, це те, чому не дозволяють далі порпатися в городі, пасти корову і ставити тин. Йому байдуже, ким бути, йому аби лише дозволили полежати в теплі червеної ночі у своєму садочку, та отак, знаєте, покохатися в зірочках, що там десь на небі, та отак, знаєте, схвилюватися, зачувши, як долунює зі стайні коров'яче ремигання...

Росія ж — не рівня Україні. Вона не лише любить в'язниці, а й з неабиякою повагою ставиться до в'язня. Завбачивши його на пероні вокзалу, Росія забу-

ває про все і біжить стрімголов юрбою до шеренг і щось підбадьорливо каже; вона кидає хліб, цигарки, вона невдоволено вивертає кишені і з люттю лає себе, що вони порожні. Росія для в'язня нічого не шкодує — ані тортур, ані хліба. Ось вона, в довгій циганській брудній спідниці стоїть поруч і сплакує: « Возьми, міленькій, возьми, родненькій, покушай свежаво хлепча... На тебе булочку, детям купіла, а ти скушай себе на сілушку... Судьба твоя абіжена... Горькая твоя волюшка... » — « Ти мене ізвіні, браток, што брасаю палпачкі, я же не знал, що тебя встречу... »

Україна наглядача, як і Україна господаря, завжди однобічна. Їй кажуть кричати, вона кричить і кричить набагато більше, ніж за інструкцією. Їй кажуть бути ввічливою з в'язнями, і вона ввічлива до приторности, вона веде тебе на прогулянку і каже: « Будь ласка », вона веде тебе в туалет і теж каже: « Будь ласка ». Україна наглядача, як і Україна господаря, завжди у всьому сумлінна...

Росія наглядача не відступає від букви закону: вона кричить, лається, замахується кулаками і в той же час непомітно заштовхує в гурт в'язнів булку, заштовхує цигарки і дивиться: чи не помітило начальство. Росія наглядача усміхається тобі і з радістю біжить кидати на станції твій лист у поштову скриньку. Росія наглядача підходить до тебе і лагідно каже: « Шо я на тебя орать-то буду? Ти же такой человек, как і я. Завтра ти вийдешь, зустрімся где-то в столовке, і может, ти мне сто грам поставіш... ».

Україна наглядача боїться наглядача, як ідола, і дивиться на нього, як на своє покликання. Росія ж — наглядача не любить і дивиться на нього скептично, як на будь-яку роботу, що дає кусень хліба. Така робота її стомлює, їй сумно на такій роботі, вона кепкує з неї, але ніколи не намагається втратити її. Така Росія наглядача на пересильних пунктах, на залізничних станціях, вона флегматична і любить спокій,

вона не любить, коли їй порушують цей спокій : « буйному » Семенюкові наклали наручники. Він ходить серед нас, як біла ворона, і йому по черзі несуть валізку і по черзі закладають у рот найміцнішу цигарку...

Чефір... Є слова, які відштовхують, є слова, які притягують до себе, мов магнет. Це слово і не відштовхує і не відтягує, — воно висить у повітрі над вами, як розіп'ятий Ісус на образі, і ви з потаємним упокоєнням зводите на нього очі і хвилюєтеся, як хвилювались, може, колись у колиці, завбачивши довкола себе дивний світ кольорів, звуків і смішних істот, які звуться людьми. Після нього в'язень, забившись у кут, наплює на колючі дроти і наказ начальника таборів « не удирать » ; забуває усі свої арештантські похитки, вривається нагально до себе додому, цілує рідних і плаче з радости; авже ж, хай йому біс, сміється він, тож вигадалася okazія ! Пролунало « атбой », і він лежить, як дерево, так і не встигнувши наговоритися вволю з сусідами (це так званий стан « кейф »), тоді невимовно насторожено позирають на нього і питають : « Що ти, фільми крутив ? ».

Чефір... Скажи в'язневі, коли він смакує його з прокіптявленої кварти якись глупі слова « жінка », « коньяк », « блакитна ніч », — і він з подивом видивляється на тебе і ти зачнеш таку лайку, кінець якої треба шукати на червоній площі...

Адміністрація забороняє кейфувати. Можеш пити чорну каву, а за чай — шізо, — п'ятнадцять днів цементних хідників. Пачка чаю коштує два карбованці і дістають її лише « перевірені » особи ! Коли зіб'ється гурт в'язнів, посередині чаклуватиме господар пачки чаю. Розкладають невеличке вогнище у кутку ка-

мери, на ложку начіпляють металеве горнятко, і, коли вода закипить, до нього всипають сірникову коробку (єдиний табірний вимір) чаю: грузинського, індійського або цейлонського. Найцінніший — цейлонський; старі табірники розрізняють так швидко сорт чаю, як дегустатори вино... Горнятко обережно, так мати навіть не пеленає своє дитя, закутують у ватянку і дають чаєві запаритися. Через п'ять-десять хвилин (це чекання на напій хіба ідіот може зрівняти з чеканням запуску першого космонавта) обережно розкручують горнятко і проголошують урочисті тости («за Організацію Об'єднаних Націй», «за кобилячий хвіст», «за здоров'я доверолоційного в'язня батька Сталіна», «аби вони виздыхали»...) відтак, щоб не пролилася жодна крапля, передають чефір з рук у руки, — кожен відпиває два ковтки (три ковтки може відпити лише той, хто сьогодні вийшов із шізо, — але навіть найзаядливіші чефірщики не наважуються задля зайвого ковтка потрапити туди).

Ніщо так не здружує миттєво в'язнів, як чефір. Коли вже порожнє горня затримується в чийось руках, усі починають жваво опитувати один одного: за що, звідки? Скільки?

— Що б я міг вам подарувати? — запитує мене естонець Неєме. — Я дуже люблю українців, це такі гарні люди! Може, я вам подарую свою теку? Ви де працювали? В університеті? Тоді, до вченого лиця — тільки тека, вибачте, що проношена.

— Ми спатимемо сьогодні разом. Я, між іншим, на два роки в закритку у Володимир. Будьте здорові на табірній волі!..

— Ви знаєте, як сховати лезо? А гроші, а голку? Без них пропадете!..

— Ви вмієте вибирати роботу? Якщо втрапите в одинадцятий, то боронь вас Боже йти на розкрійний або в машинний! Там протяги, а в другому — гуркіт-нява.

— На шлунок не страждаєте? Не бійтеся, виживете!

— Ви знаєте, Естонії вже тисячу років? Було колись шістдесят естонців, і Естонія вижила. Виживе Естонія і в таборах.

— Про Даніеля чули? На одинадцятому в шізо вкалує...

Ми побралися під руки і стали кружляти камерою поряд з іншими парами, ми про щось гаряче говорили, я ніяк не міг дотямити — про що, але, певне, це була розмова друзів, які несподівано зустрілися після довгої розлуки. Ми підходили до стін і там сміялися, — невеличка купка в'язнів сміялася, а непомірно рухливий у противагу своїй «важкій» поставі зек безугаву ворушив беззубим ротом. Він казав, змігши сміх:

— Ето падло визвало меня, сука, значит, говорит: Ти й... в рот зек, ти хорошій парень, б..., ти садись, падло, с табой друзья первой страни гаварят, а не враги в кровь. Ти, сноп, памагі, сука, раскрутіть своё дело, а то, хрен ево знает, за што сідіш; шо хошь, падло, за его дадім, хош, сука, волю, хоч, падло, дадім женціну?

— Бл... якіє ви мне, бл..., друзья, і на х... мне ваша, первой страни, воля і ваша й... я женціна — передовічка? Ти мне, совпаadlo, пачку чая дай!..

І тоді «смугастиий» закидає на стіну голову і сміється, він витирає сльози і каже що «х... ево розберьот, какая ана жізнь, ежелі жіть-то не с кем», — він закидає голову на стіну і голосно сміється, і тоді його пошматовані колючим дротом, склом, лезом груди, живіт рухаються, мов би живі — вони повзуть за головою на стіну, і зек сміється, зек випив чефіру і показує на своє «до опупенія» порізане і зішрамлене чоло: зек каже, він показує на чоло і каже:

— Здесь у меня било наколото «Раб Хрущова». Ані, бл..., срезали Хрущова со лба і с жізні... Б..., ду-

рак, знав би, що із-за мене парня порут с лафи, на-
колол би, сука, другого.

— Ти весьолий парень, тебе харашо, в дурдом
везут.

— «Х... с німі, пускай! Мне везде неплохо! Толь-
ко б... обідно, что это йо... начальство вибрало іменно
меня. Шо, я лучче всех? Єшо, ребятки, подумают, шо я
споцілся...».

Зек закидує на стіну голову і сміється: він прин-
циповий одинак і сміється лише для себе, і тоді порі-
зана шия нагадує написи на стінах: «Ваши права от-
стаивает Организация Объединенных Наций», «Коля
с Кинешма два года», «Десять лет за п...» «Ваня из
столицы»...

В'язні розповідають анекдоти, вони забувають —
і розповідають ті самі ще раз, і тоді стає ще смішні-
ше; в'язні побралися за руки і ходять камерою, ходять
цементним хідником, зеки ходять, як коні, як воли,
якби під їх ногами був наміс, вони топталися б по ньо-
му з таким задоволенням, як цього не робив жоден
кінь чи віл. Зекові голови в'ються в димові і в сутін-
ках, десь високо, ще вище, як «смугастиї» закидує
голову, вони місять мряку і від того вона стає ще
густішою, і тоді зекові голови залишаються стояти на
місці, а короткі обезголовлені тіла безладно снують
камерою і тоді «смугастиї» закидує голову ще ви-
ще, і вона там глухо бевхає, і беззубий рот оцирюєть-
ся, мов би намальована на чорному щиті запала яма.

— Правіла... Я, сука, безграмотний, я трі класа от-
пі., а чітать всьо-такі научілся. П-преступнік! Р-ра-
дуйтесь. А-амністія. В-вишла, і-і, л-лагеря, а-анулі-
рованы; ПРАВИЛА — АЛІВАРТ: А-амністія, л-ложь,
і-і, в-ви, а-арестанти, р-радоватца, п-перестаньте.

Запала яма застрягла на стіні, і в ній міститься
густа темінь, і зек беззвучно сміється:

— А всьо-такі я їх здорово об...л! В дурдоме
хоть вкаливать х... будешь». І тоді над запалою

ямою вирізьбляється зелене вічко надпису : « Зеки, не одчаивайтеся ! Скоро будите дома. Жора з Могилева ».

Є парадокс краси : непомірно гарна жінка з непомірно вульгарним носом, нею можна милуватися в анфас, у профіль — мимоволі заплющують очі : на тебе позирає якесь неповторне ество, хай йому біс, думаєш ти. Є парадокс краси : березові гаї, де стрункі стовбури охоплюють тебе своїм теплим кольором, і ти, як ідіот, припадаєш до ґрат, щоб сусіди-зеки не випророчили тобі дурдом, — ти усміхаєшся і на лиці твоему застигає личина благоговіння. Є образ. Ісус Христос на горі Голгофі. Ісус сидить і навколо синій присмерк. Зрештою, це ніч, бо з-за хмар — вираз місяця. Пониж — будинки, багато будинків, у яких світиться. Ті вогні — вираз скорботи. Ісус, охопивши руками коліна, страждає. Можливо, він не страждає, а просто відпочиває після розп'яття. І теж парадокс — відпочивати після розп'яття, — і в тебе на лиці прикрість, прикрість профілю природи : березові гаї і раптом громаддя дощаних парканів — табори. Там, за дощаними парканами, потайне поряддя колючого дроту, дев'ятнадцять порядь, дев'ятнадцять таборів. Берези й табори. Вірніше, берези й колючий дріт. Кажуть, ще парадокс : берези молоді, а в середині дупляві. Копнеш, а там порохно. Це щось із такого, красива жінка і безплідна. Кажуть, ці берези й не можуть бути інакшими, не той ґрунт. Копнеш на три-п'ять штихів — і людська кість. І людське череп'я. Берези на людських тілах. Берези на такому ґрунті — віками. Кажуть, від Грозного...

— Ну, бл..., акапалісь, — каже зек. Він каже про це не раз, цей зек. — Берьозку сначала піляют, а по-

том валяють, а девушку наоборот: сначала валяють, а потом піляють. Но еті г... забори всьо портят, скоти!

— Підери, ані што, загонят за еті райські врата, і жрї глазами адно піонерское небо. Я сюда уже третій раз і навсегда бл...е чувство: будто я заяц, а меня под слона заганяють. Такое настроеніе іногда жуткое, — нікак привикнуть не могу; ну, думаю, падли!

— Тут адін батя ест, железний підер. Так ета сволоч, начальник, два года ночью мазгі паласал. Тепер пріеду і апять он. Х... ево знает, как наново ево воспрініму.

— Тебе, шо, ти за палітіку, тебе не так ум спі...лі. А я за бабу сел на червонец, а теперь, б..., только і не нюхать етаво дела! —

— Слїш, чувак, а здесь налево можно?

— Да-да!.. Здесь всьо можно, здесь на каждом шагу й... підери: как получишь на пятнадцать суток ету бабу — шізо, то так тебя за...т, шо тебе французский бардак, еле ногі валочіш, как клоп, фу, жуть какая!

— Слїш, синок, а как ти нащот старікашек, витяну я десять лет?

— А тебя за шо, старий хрен?

— Да, знаеш, синок, война... такое время било... немци, а жрать нечево, а под пулей і не то зделаеш...

— Фашіст, бл., значіт продася? Так на тебе два баті — підери будут ездіть. Так лошадей нет, всех партійци сожрالی. Так на старіках начальство на работу ездіть.

— Так шо, я не витяну, синок?

— Витянеш, хрен, ещо бабу свою жаріть будеш...

Він забивається в кут, у нього трясуться коліна, він шепелявить якісь слова, злякано ганяє маленькі очі по збуджених розхристаних зеках: зек тут свій, зека бояться всі, а зек — начальства. Тут таке місце, що всі когось бояться. Дід думає, що старий, і ненавидить тих, що поїли в таборі всіх коней. Їм шо, на

них ніхто не буде їздити на роботу, дід схлипує, і тоді зек задирає штанку і починає щосили роздирати волосаті шрами на нозі. Нога спливає кров'ю, дід схлипує і ніяк не зникає у людини роздвоєння: їй видається, що вона нарешті позбулася поневірянь і за півгодини буде міцно спати в бараці, де тепла і смачна баланда, де є свій кут, у який можна забитися і ні з ким не розмовляти (ще продадуть за пачку чаю).

Є ще інше відчуття, відчуття втрати рідної домівки і гадки, що за півгодини тебе загонять у барак, звідки немає вороття. Що таке табір? Тепла хата чи втрата назавжди її? Є відчутне хвилювання у душі, є занепокоєння, є неприємна млість у ногах: тоді сідаєш на лавку, а зек каже:

— Я сюда уже третій раз і завжди таке, б..., чувство, будто я заяц, а меня под слона загонят...

І тоді дід злякано ворушить маленькими очима: ідіот, стільки прожив, і ні разу не бачив слона. Слон постає перед ним величезною хатою, і він ворушить на грудях анемічними руками.

— Гаварят, когда-то здесь была широкая железная дорога, но еті забори с двух сторон, б., так здавілі ейо, що ана стала узкой...

Тоді чути як тиснуть з усебіч високі сірі парканни, чути, як сходяться у вагоні стіни, потім усе звукується ще більше, чую, як дідові анемічні руки ворущаються неприємно в грудях, і тоді я бачу ворота, — ми влітаємо в них, мов би з катапульти, — відчуваємо попереду простір, полегшення, з-заду хтось штовхається, випирає, я оглядаюся і бачу зачинені ворота; я бачу засуви і замки, я бачу нагорі напис: «На свободу с чистой совестью». Чорним і синім. Явас.

Мені сказали : « Тут ви спатимете, ось ваша тумбочка, постіль у каптьорці. Мені подумалося : « Коптять, закопчена постіль ».

— Откуда, земляк ? Скільки ?

Я кажу :

— Два, — я кажу : зі Львова.

Від мене ще не встигли відійти, як я зачув :

— Два года ? Он шо, дурака валяет ? Політичеській — і два года ? Практикант, наведено, знаєм таких !

Нас ведуть до каптьорки. Біжать зеки. Геврич пошепки, — наглядяч позаду, — а він пошепки.

— Давай светер, білизну, берет, бо там все відберуть !

Я витягаю своє « барахло », Ярослав поспішно ховає під полу « хебе ».

— Атайді, сука ! — кричить наглядяч, — шізо палучіш !

— Взуття давай — каже Геврич.

Я натягаю пілотку з дашком. Вона налазить на очі.

— Колишній берієвець, — каже хтось.

Той з борідкою, звільна поважний, подав ще одну пілотку.

— Він почуває себе тут, як вдома. Але вдома йому нічого робити.

Михайло Сорока тисне мені руку. Він флегматичний, усміхнений.

— Як там на волі ? — питає. — Що нового ?

Новин ніяких, але йому все одно цікаво.

— Практикант, — каже він, — це сексот, але ви звикайте до всього...

Мене дивує атмосфера табору, врешті, їх кілька, цих атмосфер : атмосфера філософської задуми (можна малювати на полотні високі мудрі чола, а пониж — мудрі очі); атмосфера спокою (табірні голуби і ті рідко літають, а коли й літають, то нікуди не поспішають); атмосфера вишуканої інтелігентности (як-

що й лається хтось, то це переважно «щурики», наглядчі та колишні побутовики); атмосфера чистоти (навколо квіти, прометені дерев'яні пішоходи, дерева, це ознака не лише чистоти території, але й духовності); атмосфера індивідуальності (кожен має свій світ і в нім живе, і вимагає до нього, як до творця, взаємної поваги); а це атмосфера переляку, вірно-підданства (начальству), підлоти (чисто людської), самонівелювання, замкнутости та самотньої погорди...

Людину в житті щось тішить, це так зване кіно, культпоходи бригадою в музей, це театр, дружина, діти, друзі, каварня. Це так зване замкнуте коло побuтовости. У таборі воно теж існує, але уже зідєалізоване, воно далеке від звичайного матеріялізму, оскільки основане не на бутті, а на свідомості. Це так звана реалізація людської фантазії, людського уявлення про речі. Людина живе над речами, аж поки несподівано не починає бачити їх над собою. Саме оце «несподіване» і є світ, у якому може жити лише єдина особа. Вселення другої — катастрофа, потопу немає, але є катастрофа. Той, хто зумів ствердити собі цей світ, той переживає всі злигодні табірною ув'язнення, збереже здоров'я духу і мислі.

Наприклад, я йду. Біля пішоходу — коти. Ось він схилився над одним з них, — хай це буде сірий кіт, — і лоскоче його травинкою. Він лоскоче його годину, другу, третю. Потім — відбій. Він лягає спати і в уяві лоскоче травинкою кота далі... Той відпустив бороду, — на тлі борода розумні очі, — він іде, ану ж, поспитайте його: за оту бороду?..

На подвір'ї зеки. Надибуєте одного, що повсякчас ходить із заочною халявою. Здалеку смішно, зблизька смаглявий мужчина з тонкими смужками вусиків. Він погладжує їх лукаво усміхається. Такий знатиме напам'ять усього Шекспіра і не перечитиме вам, якщо скажете, що Шекспір ніщо. Він лише лукаво усміхнеться і піде далі. І тоді побачите, які ви

смішні на тлі його чобіт, його закоченої халяви. Це Русин, Іван Русин, інженер з Києва. Він отримав за статтю «З приводу процесу над Погружальським» (знайшли під час обшуку), рік табірної ув'язнення. Усім каже, що отримав п'ять. Йому соромно перед двадцятьп'ятирічниками. Він знає, що як винайшли письмо, то Сократ страшно обурювався, Сократ сказав, що це загибель цивілізації і людського розуму, — переносити думки на папір. Він поважав Сократа: якби світ пішов за Сократом, тепер не садовили б на кілька років за статтю «З приводу процесу над Погружальським». Але він вищий усього цього. Він знає, якби не було письма, ані балаканини, людей все одно садовили б на кілька років.

Він одходить і ви несамохіть бачите, які ви смішні на тлі його халяв...

Лосів з Ніжина, українець, з довгими козацькими вусами, у вільну хвилину годує голубів. Голуби туркочуть на даху вбиральні, голуби не бояться зеків; вони сидять, дрімають, і вперто вичікують, коли Лосів з Ніжина годуватиме їх глевким хлібом із в'язнянських пайків. Лосів з Ніжина і спав би на вбиральні між голубів, але за це — шізо, і тому він спить у задушливому бараці, на твердому ліжкові, і свистить уві сні; скликаючи на землю голубів і лякаючи в'язнів. Через кілька днів Лосіва випустять; він відбудув свої 24 прокрустові роки, і ось його випускають, із цієї радості він накупить чорної кави і три дні поїтиме нею в'язнів машинного цеху...

Іван Олексійович Герєга прожив таке довге життя, що знає його не гірше за ясновидців. Правда, наперед він не може вгадати якихось суттєвих змін, але вперто знає одне: за квіти ще не саджали. Він радіє мені (він теж зі Львова), називає сорти квітів водить мене по своїй ділянці. Його поважають не по-газетньому, а по-табірному; навіть начальство: Герєзі сумно серед зеків і колючого дроту і він ховає очі в кві-

ти : його поминає шізо і повар на свій ризик зважується на «добавку». Герєга виростив сонях — це єдине марення України, і він радіє тому, як винайденню, але приховує навіть від самого себе. Михайло Коцюбинський привіз уперше з Італії гвоздику, Іван Герєга вперше привив у мордовських таборах український сонях. Він, мов якийсь поважне єство, високо закинув велетенський капелюх (шістдесят сантиметрів у діаметрі) на товстій шиї і повис над бараками з колючим огороженням. Коли поруч проходить латвійський поет Кнут Скуенієнкс, Герєга не витримує і перебігає йому дорогу :

— Як вам подобається мій сонях ?

Тоді Кнут оглядає, мов уперше, сонях, і каже.

— Ви знаєте, нічого. Але вашому витвору бракує реалізму, виростіть на ньому ще мотузку з петлею...

Скитські відбитки на скелях... Ці відбитки — чиєсь школярське вправлення : коні, воїни, списи, воли. Але є ще таке, — літають птахи, великі птахи на кусневі скелі. Птахи малі, а бачать їх непомірно великими. Якась школярська таємниця, що її годі осягнути мозком вчителя. Учителі одступають назад, крок, другий, нарешті виходять з печери і ніяково всміхаються. А потім закидають за шафи учительські конспекти і лягають горілиць на ліжку. Учителі лежать день, другий, вони не хочуть більше вчити тих капо-сних учнів, що набили на малу скелю велике пташа. « Але ж, хай йому герць, кажуть вони, з цими учнями... ». Вчителі хворіють... Вони хворітимуть день, другий і, можливо, помруть, але так і не відгадають таємниці : велике на малому... А тому вони побіжать схилом униз і замахують руками. Якщо прислухатись, можна зачути крик. То крик подиву. Хворі кричать...

Я завжди заходив до Михайла Михайловича зізаду: я хотів першим привітатися з ним. Це була і його хитрість: вітатися першим. Але він зненацька виринав звідкілясь збоку, — це теж треба вміти. Він любив схил над стадіоном і альтанку на ньому. Там росли квіти Герєги, а ще — берізка. Берізка була табірна. Я був подеколи смішним і схильним до аналогій. Я виразно бачив схил і на ньому вчителів, що так і не визначили потаємности школярського птаха.

« Михайло Михайлович », — думав я. Подеколи ми захоплюємося чимсь і не знаємо теж, чому. Я заходив його зізаду і вітався першим. Він здивовано зводив очі і хитро мружив їх.

— Як поживає ваш свердильно-довбальний верстат? Уже обставили Данієлів шипорізний?

Михайло Михайлович, — думав я. У нього дуже ясні очі, їх першими бачиш на обличчі, а потім, коли він іде по снігові, ніколи не ковзається. За двадцять вісім табірних зим він навчився ходити рівно і правильно ставити ноги. Він скептик. І далі — скептик — йог. Він удосконалив у собі все, навіть розум. Він заморозив його понад звичайною сірою буденністю. Скажіть йому, що завтра о дев'ятій відчинять ворота і всіх — до бісової мами!

— Так, так, — каже він, — авжеж! — і хитро примружить очі.

Він ні в що не вірить, цей атеїст, який над усім, стоїть, зіпершись на палицю скептицизму. Можна його таким побачити і побігти від нього, як учителі, по схилу.

Михайло Михайлович, — думав я. Його неможливо розгадати. Лише впадеш на ліжко, заплююши очі і виразно: великий птах на малій скелі. Йоги... Вчення не табірне, але в таборі без нього не виживеш. Десять років йогівських вправ, десять років відчуження: квіти живуть деінде, розум — там, а тіло на іншому березі. Можна їх змістити в одне. Це теж йоги.

Йоги і десятки вихоплених від смерти років. Є нестримне бажання вижити і вийти на волю. Двадцять вісім років таборів і в'язниць.

Михайло Михайлович, думав я. П'ять років польської дефензиви. А потім — інше, рідніше, невимовно. Загалом — двадцять вісім. Я мав два роки і подеколи мало не божеволів. Я був учителем, біг по схилу: як? Стільки вижити на баланді? Я жахався років. Десь тут був великий птах і мала скеля. Я виразно бачив це, досить мені було заплющити увечері очі.

А потім ще — доля. Дружина: Катерина Зарицька дев'ятнадцять років таборів. Зараз вона у Володимирській тюрмі. Вона теж вижила. До них час від часу приїжджає син. Він художник, виріс без батьків.

Михайло Михайлович, — думав я. Він на місяць забуває про своїх йогів, коли дістає від нього вістку. Він ходить і всім усміхається. Він забуває про свій скептицизм і стає балакучим, аж надто. Він розповідає про свої зустрічі з поетом Олесем; він читає його вірші; це було в Празі, в старовинній каварні. Там вони пили пльзенське пиво, і там тепер стоїть меморіяльна дошка над столиком, де сидів великий Олесь.

Тепер подеколи Сороку викликають до Києва чи Львова. Вони натягають на нього «чорний смокінг» і ведуть в театр. Він дивиться Корнійчукові «Сторінки щоденника». Його ведуть в інститут кібернетики, де сивоволосі професори тиснуть йому руку і знайомлять з наукою. Тоді Михайло Михайлович сміється.

— Вони тиснуть руку, — каже він, — і не знають, що це рука зека. Вони забули б про свої науки, якби дізналися, що то за «канадець»!

Його водили по Львову — елегантно одягнені мужчини. Він все пригадував і йому було боляче. Це було не ознайомлення з прекрасним життям, а знущання: йому кидали у вічі, що він може більше не побачити усього цього, а може й... Його вибір. Це страшно — двадцять років не йти пішоходом і не дихати

людськими парфумами. Він зістарівся, одвик і все це його зараз стомлює. Радість старить його.

« Не молодіє на світлому лиці », — думав я. А коли він поволі втихає, відходить назад на свою маленьку скелю, його знову можна бачити зіпертого на палицю скептицизму. Тоді він знову заходить збоку і вітається першим. Тоді він знову хитро мружить очі. Тоді він оповідає, що його вже раз розстрілювали. Кілька місяців він чекав вироку і уявляв собі зрешетовані груди і стіни: вояки не завжди попадають у тіло. А потім пригадував сина Богдана. Він хвилювався, побачивши його в пам'ятній краватці. Він хвилювався, наткнувшись несподівано на невипрану білизну. А потім йому хотілося, щоб усе змінилося, щоб день починався не зранку, а звечора, це на одну мить, тоді можна було б побачити свою смерть і знати наперед, чого чекати; так легше жити. Йому уявлялося, як цілими ночами пришиває на піджак сина відірвані гудзики.

Михайло Михайлович, — думав я. Він знає кілька іноземних мов, він чудово знає сучасну літературу і навіть має своїх улюблених письменників.

— Їх можна перелічити на пальцях однієї руки, каже він і підносить тоді догори руку. — Світ не вартує цієї руки, — каже він. Він показує її кожному і каже, що вічна круговерть всесвіту не вартує однієї постійної руки, яка втримує ложку баланди. Навіть творець світу стоїть розгублений і здвигує раменами. Цей Айнштайн каже: « У світі все так складно, що я винайшов теорію відносності і не годен сказати що це таке... »

Я втрапив у машинний. Мене застерігали від нього, але зек не вирішує тут своєї долі. Простояти цілу

зміну за свердильним. Вибивали пази для крісел. Мені кричали : « Дадім стране больше качественних дирок для задніх ножек ! » Гуркіт був неймовірний. І в ухах лящало, так лящить, коли поруч пробігає потяг. Норма : триста двадцять задніх ніжок, п'ятсот шістдесят передніх. Норми не було. Майстер кричав :
— Давай диркі ілі получіш шізо !

Шізо теж не було.

— Ти щасливий, — казав « большой пісател с міровим іменем » Данієль, як іронізував майстер. Він обрізує царги на шипорізному, поруч.

— Ти щасливий, з тобою можна сачкувати.

Ми йдемо. Прокрадаємося в сушильню. Залазимо на верх деталей, що закінчуються під самою стелею.

— Ти знаєш, — каже він, — я люблю свій шипорізний. Царгу вперед, царгу назад — рима. Десять царг — десять рим. Виробничі рими, ти послухай...

Йому можна позаздрити. Мені рими не йдуть.

— Ти кидай свій свердильний, матимеш за це, як я, шізо, а потім виробнично-римочний шипорізний.

Наглядач вилазить з-за візка :

— Шо, Данієль, опять греем антисоветскую задніцу ? Ану, канчай даіть козу ! Слазь !

Уже обід, і ми йдемо до їдальні. Черга — немилосердна. На стелі оголошення : « Хто знайшов ложку, прошу передати в третій складальний. Раб Задорожний ».

Поки отримуєш « щі », можна прочитати Дрозда. Досить пройтися очима по кількох абзацах, як збуджується апетит. Підходить Кнут :

— Що, молоду столовну прозу вивчаєш ?

— Вона висококальорійна, — кажу.

— Тоді не забудь кинути ці кальорії в « щі », дивись — і позадієш...

Хтось лається. Але це вже не стосується Дрозда. Атож, повара.

— Апать, сукі, гнілую капусту в...

— Майте на увазі, — каже інгушет Алі Хашагульгов, — в зека не повинна впасти на землю жодна крихта хліба!

І він тримав свій хліб над мискою, наче немовля.

Хтось кришив петрушку — зелень облагороджує пісні, як кірза «щі». Хтось доливає туди олії або комбіжиру. Раювання.

— Ми йдемо в Гайд-парк, — каже Шухевич.

Високий, сутуловатий, в окулярах — Шухевич. Його батько був одним з керівників проводу УПА. За батька Юрко з чотирнадцяти років сидить у таборах суворого режиму: уже дев'ятнадцятий рік.

Батько казав йому:

— Ми програли рух

— Батько казав йому: — Ти рости, ще не знати, що припаде на твій вік.

— Ми йдемо в Гайд-парк, — каже Шухевич.

Це невеличка поляна між другим і третім складальними цехами. Там є тополі, берези, висока трава і фанерні помости, на яких запалюються «пазорние тела зеков». Це літо на диво вдалося гарним, і наші животи блаженствують. Наглядачі бігають з одного краю в інший, наглядачі кричать під час обідньої перерви:

— Штани не снімать, загорать телько до пояса! Коли прогуде гудок, то наглядачі кричать:

— По рабочім местам мандавошки! Ти шо, Шухевич, на шізо прьош? Не насіделся іщо?

Юрко недбало закидає хебе на плечі, він іде перевальцем; йому нікуди поспішати.

— Єслі би ти бил порядочним человеком, ти би давно загорал в Криму і партачіл баб, а так ваняеш здесь!

Наглядач має рацію — якби Юрко зрікся свого батька, він давно би був в Криму.

— Відійди, негіднику, — каже Юрко. — Відійди, бо припишу тебе в мавзолеї!..

«Дев'ять грамів». Дев'ять грамів — це Василь Якуб'як. Дев'ять грамів — це куля, яка чекає його натомість волі. Це тоді, коли він добуде свої двадцять п'ять. Рідкісна прихильність до людей. Щирості може позаздрити соцзабез. Такі люди ніколи нічого не мають, окрім своїх рук. Вони все роздають. Василь Якуб'як. Він махає здалеку рукою.

— Сьогодні Петра й Павла, — каже він.

Павло Рожко — за Павла. За Петра — мурлявий зек. Осіб з десять. Хтось відкриває невеличкий бідончик з «лачком» — це єдиний алкоголь, що на нього розживаються у таборі. Зичимо здоров'я. «Лачок» міцний, оселедці, на які в будень не можна дивитися, тепер за Божі гриби.

— У Михайла Зеленчука сильніша, — каже хтось. У нього чистіша.

Беруть півлітри спиртового лаку, доливають півлітри води, потім наливають щось на вату і колотять. Вата очищує спирт від лаку. Коли відстояти ще два тижні і процідити крізь вату, буде Зеленчукова.

Зеки тоді веселі, співають тихо, теревеняють. Наглядач припускає — шізо. Майстри — виляють, їх частують. Буває, впиваються і ходять дахом, як під чотирма вітрами.

— Майстер, що робити? Заготовка передньої ніжки вийшла.

— Скільки до кінця? — трі часа? Бей клопов!..

Але тоді слід остерігатися наглядача. Шізо. На роботі важко помітити, чи ти «під градусом» — усіх хитає. Мука — пройти через вахту. Шмон, тебе обмацують, а ти — не дихай.

— А, сука, налізался. Атайді, бл., в сторону!.. Шізо...

Бараки, дротяні огороження, з яких стирчать пісні лица вартових і погірдливі автомати, — усе до неможливості набридає. Людині хочеться простору. Біля третього складального, побіч колії — гора колод.

Можна забратися туди і бачити все це, що тримає тебе в «ежових» рукавицях. Попереду річка Яваска, зелений берег і молодь. Жінки купаються. Тіло, купальниць. І зек забуває дихати... Зек задихається в цигарковому димі, зек геть с..., якби не наглядач.

— Кончай, суко, е... глазами вольних!

Але зек не чує, зек на ріці, він мружить очі і палить цигарку за цигаркою. Зек звівся б на ніщо, якби не наглядач. Він шпурляє в нього ломакою, і тоді зек невдоволено лається і злазить з другого боку «об'єкту».

— Палавой гангстер! Падло! — кричить услід наглядач.

— Дурень, — сопе Іван Станіслав, — я зовсім не лазив туди дивитися, просто покурив хвилю на свіжому повітрі.

Зек зекові — не рівня. Зеки кліпають очима і підсміюються з нього. А то ж аспірант московського інституту лісового господарства пхає наперед себе візок з деталями. Досиджує четвертий рік. Він пхає візок і думає про теорію відносности Айнштайна. Він не знає: чи Айнштайн читав біблію. В біблійі його теорія відносности була винайдена на багато тисяч років тому... «І буде хвилина вічністю і вічність хвилиною». Так у біблійі. Ми ніщо. Десь в інших галактиках є свій потайний рух. Наша земля, наші клопоти, наші війни, наші табори, наш хвилиний згин. Ми встановлюємо закони. Закони — це приниження природи. Попхайтеся з ними у фізику високих швидкостей. Там ви самі сміятиметеся зі своїх законів, у які сліпо вірили досі. Тут ви нічого нового не відкриєте. Зі своїми усталеними законами. Тут ви лише відкриваєте свою нікчемність. Тільки випадок, сліпий випадок, не зазначений жодним законом, може допомогти вам щось відкрити у фізиці високих швидкостей. Так званий «здоровий глузд» не підходить до розуміння атомної фізики, процесів, які відбуваються на високих

швидкостях. Так писав Гаррі Мессі. Нова ера у фізиці. Сучасний суспільний розвиток — це ті ж високі швидкості атомних процесів. І нічого в ньому наставляти рамок і протиприродних законів. З ними тут нічого, крім анахронізму, не відкриєш. Потрібно все лапати...

Є ще Мессінг, є ще секрет ясновидця. Є світ і антисвіт і їх нульова межа. Світ — це розвиток людини від зародку і до смерти. Антисвіт — це, навпаки: розвиток від смерти до зародку. Ми мучимося, караємося, вбиваємо один одного заради якоїсь мети, нехтуємо всім, щоб тільки досягти її, і в той же час, цей період, який ще маємо пройти, вже давно відбувся в антисвіті, і там вже давно відомо кінець нашої мети. Якби всі були ясновидцями, як Мессінг, і побачили б, що нас чекає попереду, — вони опустили б руки і стали чекати, або кинулися б туди, до первісної людини. Але в'язень усе це безглуздя спрощує, в'язень думає, що якби всі були ясновидцями, то, певне, ніколи не було б зеків, в'язниць і рідних радянських таборів...

Зек — поняття не абстраговане. Зек — поняття суто конкретне. Конкретне від ліжка й до вбиральні. Посередині — праця, баланда, бібліотека, політзаняття. Потім — майстри, наглядачі, начальник загону, вихователі від республіканських органів КДБ. Усе це закидує тебе у свій вир, і людина, бідний зек, гасе в ньому, тримаючись то за ложку, то за мітлу, то за верстат, то за рятівну лайку. Усе постає перед очима нудотним катафалком, і тоді людина хапається за « лачок » або чефір. Але ж знову таки усе це миттєве, перехідне; воно теж стирається цим катафалком, великим і незбагненим. А потім — сторожові виш-

ки, сторожові пси, які теж знулилися за світом, як в'язні. І тоді людина нараз відчуває своє безглузде животіння. Здається, наче б то нічого не трапилось, можна, зрештою, вижити, але ніяк не можна знайти собі місцину. Розмови, вони теж тимчасові і не рятують.

Пишеш вірші. Пиши. Вони сірі і від того ще сірішає довкола. І тоді не сприймаєш більше звабу кольорів, стаєш дальтоніком і тоді червоне для тебе — чорне. Чорне. Прірва. Прикро.

Там, за дротами, Гнилий Яр. Чути його неприємний дух. Увіходить у ніс. Куди не піткнися. Прикро. Ніби гниєш сам. За що? За яку провину? Безглуздість і сила. Одне — одного. Сила, сила неоковирних. Зітруть, зведуть у той гнилий яр, що за дротяним огородженням. Там, далі, цвинтар. Могили під номерами. Дроти, дроти. Мертвий в'язню! Ти не їси баланди і не даєш вітчизні навіть чверть норми. Крісла, дивани, шафи... А-а... Проклянись! Лукавство! За що? За яку провину? Когось убив? Обікрав? Обік-рали тебе, тепер вбивають. Ага! Чисті, козячий хвіст, очі «вихователів»:

— Как посмеєш, падло?..

— Що?...

— Стрелять вас нада!..

— Що?..

Там, за складальним, тупик. Клапець простору біля колючого дроту. Колись зеки дерлися на них. Вони долазили верху і звідти глузували з світу. Світ був серйозний і стріляв. Стріляв в око, рот, груди. Тоді зек гримався по той бік загороджень. Нарешті! Волочать за ноги. Голова об каміння. Хтось репетує: «Партійніє звері, человек ещю жив!» Поруч собака хапає. Запізнілий. Нещасливець. Навчили на людське м'ясо, але не дають впитися у нього. Гірка собача доля. «Што ви делаете, фашисти, человек ещю жив!» — «Вон, падло, пристрелю!» — «Да... ви же... везде благородіє...»

Потому зек вішався. Безвір'я. Його знаходили біля умивальника. Наче б то вмивався. А насправді — сіра мотузка і сіре обличчя. Волочать. За ноги. «Шош, гад, не арьош: он ещю жів?» Той жевчик Швед. Кажуть — українець. Хотів дослужитися генерала. Особливо любив стріляти впритул. Відведе у ліс — і впритул: «На те падло, твою й... Україну!..» Цим Швед скрашував собі сірі табірні будні. Дальтонік теж. Авжеж не розрізняв жодного кольору, окрім червоного. Кров! Кров! Потому злякалися його вправного садизму: скинули з роботи. Здається, при Хрущові. Ходив і всюди обплювував його президентську лисину...

Зек вигадав тисячі сховок на клапець сталюого леза. Зек різав, як папір, собі вени. Байдуже. Зека врятовували і тоді зек сірів ще більше. Тоді зек думав про волю. Але не про волю хліба. Ціянiстий калій. Золото, тьху! Трубка на пацюків.

Зек покрадці встає вночі з ліжка і йде до вбиральні. Атож, знав — чого. І раптом побіг назад. Не витримав. Із вбиральні стирчать чийсь ноги і поруч кров. Тупе лезо. Зима. Наглядач протирає заспані очі:

— Зек, падло, строїт хохми, зек не дають поспать, нахал, б..! Місяцями ховає шматок скла, а потім не висипаєшся.

Взимку. Яр. Наповзає на тебе. Сірість. Обшук. Дух, од якого нудить. Віддайте папери. Потім хтось каже: «Плюнь!»

— Ти куда, падло, плюйощ, шізо зароботать?

— Тьху, — зек іде назустріч.

Заля, що їдальня. Їдальня, що заля. Баланда, черги і представник з волі. Письменник, художник, науковець. Ситі, вдоволені, випрасувані. Але ніяковіють: відрядження, розумієте... два шістдесят на. Встають з-за. Кажуть про. Зек — не ідіот. Він широко розплющує очі, впинається в лавку. Приріс. Зек нахабно спить. Зек виставив на сцену зад. Шахи. Мат. «Я,

знаєте, в « чорта » — мені легше ». Десь на сцені. Здається, вже перевиконали плян. Здається, все квітне і немає більше пустирів. Де були пустки, там будинки. Розбудовуємося. П'ятирічка. Щораз ближче. Древа на вішалників.

— Я дякую представникові за зустріч! — Зек пробирається до сцени. Десь шахи. « Чортик ». « Я, знаєте, краще в « чортики ». Сцена. Зек тягне туди своє кволе здоров'я. Зек простягає букет.

— Я хочу подарувати вам квіти, що густо вирости на рідній землі.

Зек простягає букет. Запакований в газету. Зекові вдячно тиснуть руку. Тоді зек розкриває букет у руках представника влади. « Ах! » Замість квітів — плетиво колючого дроту. Колючий букет. Шпурляють на сцену. Хтось заштовхує під стіл. Хтось кудись кинувся і так застиг.

— Хай живе вільна Естонія! — кричить зек. І тоді всі знають, що зек — естонець. Підбадьорливий свист. Бунт. Хтось кидається « чортиками ». Затінені наглядачі. Представник :

— Мне би лиш командіровку заплатілі...

Розгубленість. Естонця тягнуть у шизо. Зек вирвався. Таке, знаєте. Начальник кладе руку на. Слід в'язневі в чоло. Жаль, « лачку » нема. Оказія! Зек має чим згладити сірість на день-другий-третій. Зек і четвертий день розповідатиме собі про цю пригоду. Таке, знаєте. Колись за букет кращий — « пуля в лоб! ». Тоді зек біжить в бібліотеку. Зек перекладає очі. Зек читає. Потім забивається у свій кут. Там чиясь постать. Зек каже: « Це я ». Він дізнався, що радянську собаку кальорійніше годують, ніж радянського зека, на собаку — 42 карбованця щомісяця, на зека — 13 крб. 80 коп.

Зек Артунянц, молодий ще, відбував п'ятий рік. Він пише: « В зв'язі с тем, што собак лучше кормлят, чем заключенних, прошу перевести меня на положе-

ніе собаці... Обязуюсь ходіть в намордніке і даже лаять... Убедительно прошу не отказывать мне в этой последней моей человеческой просьбе». Собаки лихі на зека Артунянца. Зекові пишуть: «В связи с тем, что ваше заявление выполнено в антисоветском духе, по существу рассматриваться не будет». Тепер зек лихий на собак...

— Я вже давно пристав би до того берега, — каже зек Євграфов. — Але ще маю надію.

Що за надія, крім зека Євграфова, ніхто не знає. Він усе знає. Можете в нього спитати щось за Монте Карльо. Не знає лише, скільки коштувала до війни чвертка горілки.

Зек купив акордеон. Але музика не йде зекові: стільки начувся за життя поганого. Не дається пальцями красива мелодія. «Але я маю надію» — каже він. Що за надія, крім зека Євграфова, ніхто не знає. Має за китайців десять років. Тоді вдався в поетику. Зек — поет. Поет, з тих, що кожного дня пише по заяві: «Прошу переглянути мою справу...». В різні інстанції. Близько трьох тисяч заяв. Із зека сміються, зек зекові не рівня. Тоді зек Євграфов каже: «Мушу ж я якось боротися. А що, знаєте ще якийсь спосіб?..»

Я теж. Зек Осадчий буде боротися. Він не гірший від зека Євграфова. І в нього ж, зрештою, ліпше письмо. Каліграфічно, тактовно: «Прошу вас...» Зек Осадчий напише 6 тисяч заяв. І йому відповідають: «Прошу сообщать з/к Осадчому, что его заявление рассмотрено прокуратурой УССР и найдено, что он осужден правильно...» Тоді зек іде пішоходом. З даху барака до нього махають руками зек Євграфов і останній прокурор Іудеї. Ось вони стали поруч і вдивляються в річку Яваску. Прокурор Іудеї потирає нетерпляче руки. Там купаються. Одні жінки. Товсті, як каналізаційні труби. Останній прокурор Іудеї каже: «Ех, врезать би ту толстушку!..»

І тоді людина рятується. Вона хапається за квіти, соняшники, Гайд-парки. Потім — бібліотека. Зек сидить усі вільні години за столиком і читає. Підійти до нього, він перестане читати. Він одкладе книжку і несподівано почне оповідати свої мудрі сентенції. У зека п'ять клясів, але із зеком подеколи нема чого робити професорам. Зек мудрий, хоч і не сивий. Зек не має часу посивіти, оскільки має стрижену голову.

Зек письменник Синявський. Можна спостерегти щось занотовує, у нього загнуті назад рамені, і він косує очима на два боки світу. Наглядачеві не підійти до нього несподівано. Апостольська борідка над книжкою. Зек — Синявський, зек Кнут, зек Караванський, бібліомани. Зек Караванський пише заяви. Заява на журналіста, що нашкрябав на нього фейлтон. Заява на міністра вищої і середньої освіти УРСР за русифікацію українських вузів. Заява на суддю, який неправильно позбавив його волі. Той журналіст має гонорар за свій пітний труд. Зек Караванський матиме за свої заяви три роки закритої тюрми у Володимирі. Приїжджає комісія. «Хто, як і звідки?» Ко-мі-сі-я. Переглянули в бібліотеці книжки. «Ха-ха! Достоевського читають? Толстого, Чехова, Фльобера? Зекі, каторгие прієхалі сюда мучітся, ані хотят полу-чіть естетіческоє наслажденіє от хороших книг?» Комісія забрала ці книжки. Забрала ще.

Зек читає Собка, зек читає Козаченка, Корнійчука, Дмитерка, Збанацького. Зек не витримує, біжить до вбиральні і плюється: «Гади, — кричить він, — підєрасти! Поотривайте свої проказніє руки!..». Зек невихований і не читає критики. Зек дарма плюється. «Я, падла, неграмотний — і то лучше напишу! Штабісти». Зек через те ніколи нічого не напише. Він так і доживе своє без гонорарів і «Волг». Читай, зек, рідну радянську критику!

Але зек не втрачений, зек має зв'язок з волею. Зекові йдуть бандеролі з книжками. Це нечувано! За

цілу історію таборів зекам почали йти бандеролі, листи. Йдуть Панасові Заливасі, Олександрові Мартиненку, Ярославу Гевричу, Михайлові Масютку, Михайлові Гориневі, Юлієві Данієлю. З Києва, Львова, Одеси, Луцька, Харкова, Москви. Це нечувано — десятки бандеролей і листів! Адміністрація: «Шо ето такое, шо ето за люди присілают? Кто ані?» — «А знайомий». — «А што, как знайомий, как ему позволено нам на шею с...»

Параграфу про невидачу немає. Є щоб видавати. Але це ж демонстрація підтримки! Зекові видавай бандеролі, так зек «воспріанет духом».

— А шо, ему здесь курорт і он курортная лічність?

Тоді зекові раз видадуть, а п'ять — ні. Коли отримає бандероль, то вона перевірена з «ног до голови». «А может крамола какая? А може деньгі пересилають тайним путьом?».

Але бандеролі демонстративно прибувають. Від Івана та Надії Світличних, Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Людмили Шереметьєвої, Галини Севрук, Галини та Веніяміна Кушнірів... Після цього — три крапки. Інакше для зека цей перелік нескінченний. А у Львові — Києві — Москві отримують назад: «Видаче не подлежит, не положено, адресат отказался» (не адресат, а остання пошта Явас).

Листи кваліфікуються. Як такі, що «воспріают духу зека!» і такі, що «нічого не гаварят». Останні приходять за кілька днів. Перші — через місяць-два. Або й зовсім ні. До зека листи мають бути скупі, і головне — про погоду. Хороший лист, як що його отримують, подія загальна. Якщо не інтимний, читають усі. Особливо гарні листи були завжди від Валерія Шевчука та Василя Стуса. А також від Данієлевої дружини — Лариси Богораз. У них — громадське життя, літературні новини та ін. Листи Валерія Шевчука були, як невеличкі новели. Їх зачитували...

Такий лист : « Судова повістка II — Б, 1784. Народний суд Ленінського району міста Львова викликає вас на 10.30 год. 4 серпня 1966 р. у справі атветчіка о виселенії. Секретар. Підпис ». Такий лист зек Осадчий отримав за два дні. В ньому — про виселення з львівської квартири дружини. Зек хвилюється, зек ходить, як навіжений. Зек переживає. Тоді мусор : « Ну що ж ти, падло, тепер не прігаєшь ?.. »

Зекові дозволяють теж писати листи : зек геть не приречена істота. Два листи на місяць. У зека, як і в радянської літератури, свій цензор. Зек пише, що йому важко, що погано годують. Цензору « это не угодно ». Цензор забороняє таке листування. Зек має писати : « Дорога мамо, (сестро, дружино...). Листа вашого отримав. Живу добре. Моею працею адміністрація задоволена. Беру участь у громадсько-корисній роботі табору. Докладаю всіх зусиль, щоб адміністрація якнайшвидше поставила питання про умовно дострокове звільнення. Цілую. Ваш... ». Зек обурюється :

Хіба це лист ? Це ж г...

А ти што, сука, романи сюди приехал сочинять !
Іді — попісай !

У таборі десятки молодих і вже літніх письменників. Вони теж хочуть жити літературним життям.
Данієль :

— Ми можемо скласти збірник поезії наших табірних поетів. Різних національностей. Ми мусимо показати світові, що тут сидять геть не « бандити » й « антисоветчікі ». Тут є обдаровані люди, талановиті, і світ мусить про них знати. Збірник буде на всіх мовах табірних поетів. Грузина Заури Кабалі. Інгушета Алі Хамагульгова. Латвійця Кнута Скуенієкса. Естонця Валдура... Збірник гарно оформлять наші художники. Панас Заливаха та ін. Світ мусить знати, що тут сидять не « бандити »...

Кнут Скуенієкс :

— Від сьогодні ми святкуватимемо дати великих

письменників і художників світу. Ми не хочемо жити зеківським життям : баландою, бараком і ніжками від крісел...

Був «вечір» — вдень за чашкою чаю. Неділя. Франко. 27 серпня 1966 року. Неділя. Шота Руставелі. Початок вересня 1966. Художник Крістіян Рауд. Естонець, і т. д. Чий письменник, той готує «вечір». Перекладаються на різні мови світу письменницькі твори. Їх читають. Охочих слухати досить. Охочих виступати — теж.

Пригадую : «вечір» Яна Райніса. Читають. Переклади — на українській, вайнарській, грузинській, естонській, російській. Чашка кави. Мусор : «Шо за зборіще?» Бачить книжки, перегортає : «Ян Райніс, — читає : «Шо за заграница? Націоналіст, предатель?»... Знову мусор. Перегортають. Хтось : «Ніякої крамоли, всі видання — радянські». — «Ти мене не тьпай, сам не без глаз! Разайдісь!» Усі : «Не підемо!» Тягнуть з-за столу крайнього. Всі : «Залиште, ми не дозволимо. Ми п'ємо каву і відзначаємо письменника, якого вшановує ЮНЕСКО». Два наглядачі і біля двадцяти зеків. Мусор : «Жаль, що нас не больше. Ви би понюхали, б...! Даніель, я вас хорошо знаю, ви будете отвечать за нарушение лагерного режима». Даніель, високий і скуластий : «Хорошо, там где нужно будет! Когда нужно будет! — я отвечу!...»

Жити можна. Тут можна, як ніде. Якщо була колись найдемократичніша держава, то це був лише табір. Думай, як хочеш. Говори, як хочеш. Проповідай навіть розум горобця. Покараного — не карають. Кнут Скуеніекс. У Латвії немає своїх таборів — мусять орендувати у мордовців. Посередники — росіяни. Кнут

гладить свою руду борідку. Кнут заспокійливо піднімає руку : « Куди поспішати ? » У нього вічно з черевиків стирчать онучі. Він витягує з кишені сухаря : « Посмачте губи ». Кнут сушить їх на батареї в цеху і сміється, коли хтось не може розгризти їх зубами.

— Ви не зубаті, — каже він. — З вами мені буде важко розмовляти про щось.

Має смішну долю. Скінчив московський літературний інститут імени Горького. Працював у ризькій молодіжній газеті. Віршував. А потім отримав сім років за антирадянську націоналістичну пропаганду. Латвійську. Смішно. Кнутові смішно. Він сміється зі слова пропаганда. Боятися не пропаганди, боятися митця. Митець заперечує зло, митець прагне нового добра. Митця не розуміють. І саме це непорозуміння породжує ярлика. Наклеїли і — їдь на « курорт ». Гайд-парк і баланда. Добре, якщо виживеш...

Кнут погладжує руду борідку — це не скепсис. Людина — борець. Письменник — її вияв. Писати про те, як трамвай їде по рейках взад-вперед і не раз на рік, в ожеледь, сходить з них. Мусить існувати інший світ, світ осібно створений, який щось несе, проповідує. Власноручно створена модель світу. Тебе не розуміють, не розуміють твоєї моделі, боятися її! Тебе чимскоріше хочуть десь заховати, і залютовувати, бо ти несеш « анахтему ». Бо ти протиставляєш « ідеальній » старій моделі — нову, яка, за своїм переконанням — ідеальніша.

Що таке митець ? Митець — це не красиво передати, відтворити природу, захід сонця і людина на його тлі. Це — ремісник. Митець, коли — веде крізь природу, крізь захід сонця людину на їх тлі. Він « диктатор », він впевнений у своїй правоті. Митець мусить втікати з життя для того, щоб його впізнати. Мусить втікати з життя, дріб'язкового побуту, тому що він розносить митця на частки. Митець мусить, як Демокрит, виколоти собі очі, щоб нарешті заглянути

в середину суті, щоб пізнати її, щоб пізнати істину життя. Треба стояти вище над усім, над бурями і побутом. Тоді побачиш обрій того, що може й буде твоїм новим світом.

У нас бояться таких митців. Їх розуміють, як небезпечних, а вони — соціально необхідні. За десять-двадцять років таких митців виносять на майдан і втішаються ними, як героями. Кафка, Джойс, Голдінг, Достоевський... За життя їх не розуміли, бо були вони тим диваком Демосфеном, що відокремлювався від світу: залазив у бочку і там створював свої вищі субстанції. Але вони не тільки заперечили стару модель світу, вони створили нову, за яку тепер вхоплюються, як потопаючий за соломинку. Йдеться не про соціальну модель, а духовну, ту духовну, якою починають жити люди кілька століть загодя.

Кнут погладжує руду борідку і каже, що український Калинець — це теж своя нова модель світу. Він створив її на диво спокійною і глибокою. В нього можеш увійти і вийти збентеженим. Можна його не розуміти, але збентеження не покине тебе. Ти зачинаєш чогось дошукуватися. Знайдеш, щастя твоє. Ні, ти заперечуєш зі своєї низькоти пітекантропа його новий світ, ти накладаєш на поета тавро: «антик». Ти викидаєш його з суспільства, а твої внуки раптом хапаються за цей новий світ, і ти розводиш руками. Мистецтво мусять творити митці і самі в ньому господарювати. Коли у мистецтво приходять господар інший — догмат — мистецтво гине. Мистецтво не терпить втручання невігласів, мистецтво — справа ювелірів, не ремісників.

«Коли входиш у літературу — чисть черевики». — Вишня. Кнут: «Мистецтво творить вільний розум. Закріпачений розум — це закріпачений дух. Закріпачений дух може створити лише геніальну модель закріпаченого будня, може відтворити його рамки і ґрати. Але він ніколи не може створити поступової

моделі світу. Модель, до розуміння якої люди дійдуть потім. « Поет... Дорогою свободи... Иди, куда ведет тебя свободный ум » — Пушкін. ХІХ століття. Індія — тисячі років тому. Брахмабінда — у Рансішада : розум — причина уз та звільнення людей. Прив'язаний до предметів сприйняття — до звільнення. Той, хто прагне звільнення, повинен постійно позбавляти розум предметів сприйняття...

Рафалович показує на небо і каже, що його можна так цікаво читати, як фантастику. Марс — жовтий, але не тому, що хворіє на печінку. Венера — зелена, але теж не від злоти. Вона добра, як лінивий кіт. Сузір'я Риби. Але на ньому нічого робити рибалкам. Кнут погладжує в темні руду борідку :

— Ну, що ж, хлопчики — кому місяць, кому Венеру, а мені — час клеїти фанеру...

Суспільство ліниве і не хоче думати. Воно не розуміло Герцена. Новий світ дзвону був для нього образою і безглуздим викликом. Дуель? Ха-ха! тепер і сам цар сказав би, що дзвін — це потрібна річ, тому, що це сто років тому казав Герцен. Коли зараз з'явиться новий « Дзвін » Кнута, Кнут різатиме сім років фанеру. Колись скажуть, що Кнут не тільки різав фанеру суспільстві, але й створив йому нову, набагато цікавішу модель. Це — пісня про незнищенність матерії.

А поки Кнут створює нову модель, Кнут мусить далеко від Латвії клеїти фанеру і сваритися з кухарями, що знову годують гнилою капустою. Кнут мусить задля своєї моделі вижити. А щоб вижити, хитрий Кнут вигадав собі Еввідіку. Він зривається ночами і біжить на подвір'я. Йому видається, що там стоїть вона, гарна і незрівняна. Не та Еввідіка, яку шукав по всьому світі мітичний Орфей з кифарою в руках. Це Еввідіка нова. Вона шукає свого Орфея. А він загубився в світі і клеїть фанеру. Кнут ошукано вертається в барак. Кнут розгублений, Кнут може не

вижити. Тоді Кнут хоче перехитрувати себе, хитрого. Він пише незвичну поему про Еввідіку, що шукає Орфея. Ось вона йде —

Та я чую тебе попереду себе, ЕВРІДІКО!
Скрізь і завжди попереду себе, ЕВРІДІКО!
Вовіки-віків, — ЕВРІДІКО!
Моя мово, мої очі, моя кефаро, — ЕВРІДІКО!
Твій погляд був началом,
Твій погляд буде кінцем...
ЕВРІ — І — ДІ — І — КО — О ...

Ніч і тьмяне світло. Другий ярус, а з нього довгі ноги. Кнут. З-за дверей чорна пляма наглядача. Можна бачити його злі очі. Наглядач чекає, наглядачеві обридло чекати. А Кнут усіх ошукає: Кнута не знайде ніяка Еввідіка. Просто Кнут хоче примітивно вижити.

Вовк у інгушетів жіночого роду. Вовк — це батьківщина, її символ, її прапор. Коли інгушетів вивезли під час війни в Північний Казахстан, вовків теж у Вайнахських горах не стало. Вовки не могли жити без інгушетів, яких позбавили вітчизни. Вовки не хотіли стати прапором для чужинців. Вовки щезли з гір. Вони не пішли з інгушетами на північ. Лютий мороз, заметілі — горців залишили лежати на дорогах, — холодні, безвільні мерці. Горці не звикли до морозів, мороз нищив їх, їх теплу батьківщину залишили вовки, там був новий господар, і горці вимирали, як мухи. Алі цього не бачив, йому лише казав батько: «Алі, — казав батько, — Алі...». Більше батько не казав нічого. Він лише німо дивився поперед себе: «Нема вовків, Алі, нема !..»

А баба з вічно розтуленим ротом? Вона ступала в хату, а з нею і німий морок. У баби уже більше двадцяти років не стуляється рот. Він зяє широкою ямою і не кричить. «Алі, каже батько. — У нас нема більше вовків. Нема вовків, Алі». — «Якби у нас пересадили стільки інтелігенції, як у вас на Україні тільки в 1965 році, то у нас не було б уже нічого», — каже Алі. Алі каже, що їх вся інтелігенція «пішла» не в тридцятому, трохи пізніше...

У шістдесятому їм дозволили повертатися в гори, на батьківщину. Горці забивалися у свої холодні конури і не хотіли їхати. Горці боялися, що їх знову одурять, вони не хотіли їхати. Тоді ходили між ними інгушети, що хотіли мати своїх вовків: «Їдьте, горці, — казали вони, — на вас чекають вовки». — «Нема у нас вовків, Алі, — казав батько, — нема, Алі!» Агітаторів ловили, і вони кудись назавжди пропадали. Але горці чомусь уже повірили, горці верталися до себе в гори, на батьківщину, і тоді, кажуть, у горах з'явилися вовки. До інгушетів прийшли вовки. «Нема в нас вовків, Алі, — каже старий, — нема, Алі». Вже навчаючись у Грозненському педінституті, Алі чув: «Нема в нас вовків, Алі, нема».

Потім Алі заарештували ще з одним учителем, старшим від нього вдвічі. За антирадянську націоналістичну (інгушетську) діяльність. Алі сказали, що він ще в тринадцять років був антирадянським: написав націоналістичного вірша. Їм хотіли приписати організацію з двох чоловіків. Головним хотіли зробити літнього учителя, бо він міг мати вплив на молодого. «Він на мене не впливав, — сказав Алі, — я на нього впливав». Їм дали по чотири. «Нема в нас вовків, Алі, нема».

— Нас не приймають у вузи, — каже Алі, — нас бояться вчити, бояться, щоб ми чогось не зрозуміли. Народ не розуміє, він боїться, коли немає інтелігенції. У нашій мові немає багатьох слів: воля, праця,

немає слова інтелігенція. Нас двісті п'ятдесят тисяч. Двісті п'ятдесят тисяч. Двісті п'ятдесятитисячне стадо горців. Воно, здається, у Кафки ходило без голів. Горці: коли наш нарід і щезне, високо в горах навечно застигне скелет вовка. Велетенського вовка. Це буде останній вовк світу. Зловтішні горці.

— Нема в нас вовків, Алі, нема, Алі. — Якби я знав, що завтра вмре моя мова, я вмер би сьогодні. Я не мав зла до жодного народу, ані до їх мови, але нам багато спричинили горя. Я можу показати рукою на тих, хто зробив цей злочин. Вони ходять поруч вас, ви їх бачите, у них усміхнені лица. Вони зовсім не страждають від того, що загубили тисячі.

— Нема в нас вовків, Алі, нема. — Мені було дев'ятнадцять, коли забрали: Я був гордий і, крім гордості, нічого більше не мав, я зовсім не знав, як триматися. Аж пізніше до мене підійшов слідчий і сказав: «Ти ведьош себя, сопляк, как шпiон!»

— Ви маєте на увазі — стійко?..

Той старий поет ікс, все життя він пройшов у тюрмах, у вигнанні з рідних гір. Той старий ікс повернувся додому кволим, як його нарід. Він так і не написав чогось значного для свого народу. Він помирав і сказав: «Я так хотів вам щось сказати, горці, я мав стільки вам сказати, горці». Він помер, так і не сказавши більше нічого, крім цих слів. «У нас нема вовків, Алі, нема...»

Алі, чорний, як його гори, він весь мокрий. Алі пхає деталь за деталлю на рейсмус. Алі шліфує. «Ви бачите ці жили? Чи може в них текти гірська кров? Хай вона тече у себе в горах. Їй нічого робити в океані. Чужому океані». — «Зек, подійдіте!» Зек підходить. Зек має гідне лице і мудрі очі. Цей зек з гір. «Почему ви, заключений, не здороваетесь?» — на нього — дві призми червоних очей. У них сині прожилки. Це мабуть, з перепую. Лице заплило жиром,

і весь час перекошується. Це якась хижа маска. Маска жиру і людської злоби.

Біжать. Спотикаються. Ваш бродь... ваш бродь... Хах, хах... ігг-й... тов... товар... хах... хах... товаріш... іг-ги... товаріш начальник Дубровлагу полковник Громов... Спотикнувся — впав... Не ворухнеться, очі з мольбою. Очі зі страхом: хех... хех... «В бур!..» «За што, начальник, ттавар?..» — «На вас!.. Вот ваша, заключонний, как фамілія?» — «Нема у нас вовків, Алі, нема». — «Ви бачите ці жили? Чи може в них текти гірська кров? Хай вона тече в себе в горах. Йй нічого робити в океані, в чужому океані!» — «Моя? Алі Хатагульгов». — «Не, Алі, а заключенний Хатагульгов! Вам п'ять суток шізо!» — «За що, начальник?» — «Нада на другой раз здароватца з начальством!» — «Але ж у нас у горах, вітати людину, значить — зичити йй здоров'я. А я не хочу зичити вам здоров'я!..»

Найзлочинніший народ у світі — українці. Вони найпідліші. Можна підійти і подивитися їм у вічі — вони підлі. У них щось таке живе, чого варто остерігатися. Українців остерігаються. Не остерігайтеся їх, вони зроблять з вами таке, що потім сам дідько не вирозуміється. Бо вони найзаядливіші у світі самостійники. Можете це серед них спостерігати. Вони дуже живучі. Наступіть їм на хвоста, вони його залишають і втікають. А потім їм хвіст виростає удруге. У таборі вони почувають себе, як удома. Українець вивісить на березу сушити онучі. На березі не можна сушити онучі, бо вони йй не пасують. Ніякої тобі краси. Але спробуйте йому про це сказати! Підійде і покаже свої злочинні очі. Ох, ці українці! Їх тут най-

більше і тому вони такі нахабні. Вони, знаєте, такі невиховані.

Але якби лише тої біди. А то ще заядли націоналюги, щирі; де є можливість, там і пхаються зі своєю мовою. Зек-росіянин, зек-литовець, усі, знаєте, ні сіло, ні впало, а скажуть щось по-українськи. Якби тільки зеки, а то й мусор і той каже: гаразд, погано, лихо, добре... Через кілька років взагалі табір може перейти на українську мову. Кнут, той же говорить. Даніель говорить. Потім той фін — теж. А, знаєте, навіть на тій Україні ні разу не був. Це вже не націоналізм, а явний шовінізм.

І взагалі, знаєте, ці українці ніколи не були націоналістами. Вони — шовіністи, і не приховують навіть цього. Але їх мусять ув'язнювати за націоналізм, оскільки у нас ще до шовінізму не дійшли. Статті такої, знаєте, немає. А коли буде, то тоді певне, що щезне це слово націоналізм. А то вони, знаєте, уже давно маскуються за нього, дуже вже воно вигідне для них, і взагалі, що вони хочуть? Хочуть, щоб Україна була самостійною. Добре, зроби їм самостійну, — так вони за кілька років асимілюють усі мови, а хто не підкориться, так вони всіх попересаджують у мордовські табори... Добре, що народ це розуміє і не допускає. А хто проти волі народу пре, так тих у каталажку. Хай там собі створюють, а то розперезалися. Так народ свій ганьбити в світі! А знаєте, тут так придивляються до одного, до другого, до третього, а воно ж, собака, так і несе від нього...

І хитрі всі такі. От кажуть йому йти на політзаняття, щоб перевиховувався, став, нарешті, людиною, хто ж йому зла бажає? А він — поза баракком і на стадіон, у футболік позабавитися. Ну ж, анахтемська віра! Або ж впаде животом догори в Гайдпарку! Там силлок натягує від сонця. А, не бійся, верстат простоює, і задні ніжки для крісел нефуговані стоять. Ти його за це в шізо, а воно відлежить там

п'ятнадцять днів, іде, ще й рум'янець на щоках. Де ти в біса взяв у тому шізо рум'янець, коли спиш на цементі ?

І ніяк не може звикнути до порядку. Є рада колективу, є секції внутрішнього порядку, культурно-виховна, санітарно-гігієнічна, спортивна. Ганятиме, як навіжений у футбол, а щоб у секцію поступив та ганяв від її імени, то дідька лисого. Начальник його кличе до себе. Розмовляє, як з людиною, як рівний з рівним. Просить його, щоб перевиховався, щоб засудив свої колишні вчинки. І що ? Мав би за це дострокове звільнення, мав би після півроку посилку раз на чотири місяці, чотири листи писав би на місяць. Ларьок — сім карбованців замість п'яти. Та й начальники б поважали. А — ні. Не може, кляте насіння, упреться, як бугай, і мовчить. А, не бійся, де не треба, то так кричить, що оглухнути можна. А є ж таке, що вже порохно з нього сиплеться, а ще дівки не нюхав, не тримався за те, за що порядний чоловік може потриматися. Вийшов би, одружився б, на Донбас ! В шахті міг би працювати, або й у Казахстані — комбайнером. А ні — не покається. А як покається, то хіба ж його випустиш, коли покався на зінькові очі. Хай досиджує, раз такий мудрий. А живуче ж яке ! Ото сидить двадцять п'ять за свої справочки і виживає. Другий би разів десять умер, а воно живе. І якби так жило, а то й ще на щось сподівається...

Це був такий приємний дідок, такий тихий, і все попри стінку йшов. Як іде хтось, поступиться з дороги, ще й першим привітається. То був такий гарний дід, що у всі секції записувався. Я його добре пам'ятаю, такого сумирного. Раз він мені оповідав, що теж

був колись впертий, а потім перевиховався й покаявся. Міг би отримувати посилки з дому, але йому ніхто не прислав, бо нікого не залишилося з рідні. Міг би й написати чотири листи на місяць, але теж не було кому. Міг би й у ларьку «отоварюватися» на сім карбованців, але він уже за старістю не працював і не мав грошей. Начальство його дуже поважало. Переглядали навіть його справу. Він уже казав мені, що скоро вийде на волю. Я теж з ним тішився. Так, так, казав я, ви скоро побачите волю. А він одного дня взяв та й помер. Мені його було так жаль. Такий сумирний був дідок, приемний і так розумівся на житті. І відразу помер, як тільки покаявся. Це мене так здивувало. Поки не каюся — жив, покаюся — помер. Щось тут було нечисто. Мабуть, він не сам із своєї волі помер. Я так і знав, що тут щось не так, бо коли його ховали, то навіть ніхто не вийшов діда проводити. Я один ішов віддалік, щоб хтось це ненароком не побачив, а то йди-дізнавайся, що завтра тобі вступляють?..

Сміх у раю! Можна бачити Данієля, як сидить біля зека, і зек щось йому розказує. Можна зауважити, як слухає, як киває головою. Як посіпує губами. Лише ховає очі. Можна видати себе з радістю і засмутити зека. Сміх у раю. Данієль бачить перед собою кабінет, якусь малу кімнату. Бачить вікно і шукає на ньому чужі лиця. Данієль слухає зека і думає, що сміх у раю. Шукати в трамваї типажів, коли вони сидять поруч і кажуть. Можна вивчити з їх трьох слів цілі романи. Зек скупий, але він розповідає усім тілом. Зек щирий і не знає, що його всього обкрадають. Юлій бере з нього все, що може взяти той, хто любить

у своїх творах людей. Підмітить : за яких слів у зека підскакують губи. Чому зек не хоче волі, чому він про це усім каже, коли ж насправді марить нею ночами. Чому зек такий упертий і так легко дає себе обкрадати ?

Зек тягне чашку, зек просить розказувати вірші. Навіщо зекові вірші, коли він навіть добре не міг читати. Зек обпирається на одвірочок і слухає. Він дрімає і слухає. Досить перестати, як він ображено повертає голову. Навіщо зекові вірші, якщо він дрімає ? Зеки дають себе обкрадати. Образи, характери. Це не табір злочинців, а якась клітка з типажами. Пиши скупими словами і постане світ, який схвилює, який притягне і відштовхне від себе. Достоевщина. Глибока й правдива. Але у зека Данієля нема часу на роздуми. Він роздягнувся до половини і вганяє в шипорізний царгу. Данісль заробляє на баланду. Данісль мусить давати норму. Якщо не виконає — крик. Данісль пахне шізо.

До нього особливе ставлення. Доріжка в цеху. Між верстатами. Двом не пройти. Один мусить вступитися в бік. Начальник Кравченко. Він закинув догори самовпевнене безучасне лице і поволі йде доріжкою. Якби він пішов ліворуч, перед ним розступилися б верстати і штабелі деталей. Начальник владний, а навпроти, по цій доріжці — Данісль. Три кроки, два. Хтось : « Данісль, не наступай на г... ! » Кравченко спинився. Він здивовано скинув догори безколірні очі, ступив у бік. « Ти шо, падло, в шізо захотел ? » Це вже в спину Даніслью. Сміх у раю. Нога за ногу. Зека стріляй, але він не піде швидше, — зек іде на роботу. Можна читати плякати, каже Юлій. « Собаководжатиє ! Будьте отличниками боевой і політической подготовки ! » Ще при виході з робочої зони : « Воспитание нового человека — самое главное, самое важное при переходе от социализма к коммунизму ». « Данісль, пачему не дайош норму ? » Данісль мовчить. « Пачему не выпол-

няеш норми? » — червоніє на лиці і здригуються руки : « Даніє-ель !.. »

— Я вже сказав тиждень тому, що не розмовлятиму з вами доти, поки ви не будете звертатися до мене по-людськи : на « ви ».

Нога за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидше, зек іде на роботу. Можна простежити за нудними обличчями вільних. Вони ходять не далеко, за колючим огородженням. Вони сумні і нічого не виражають. Обличчя вільного. Це абстракція, яку сором розшифрувати. Обличчя зека — це нерв на поверхні. Злегенька чіпнути його — повертається. Поволі, як і належить зекові. А за півгодини крик. — Сміх у раю. Можна вмерти з нього. « Данієль, чого водішся з пазорними зеками, ти ж благородний человек, ти ж писатель. Зачем ти лезеш в душу ворам? » — Провисло з лівого плеча хебе. Мені так подобається, виходить.

Зек Данієль веселий, він умився і йде в їдальню. Його кличуть. Вахта. Потім мусор : « Узнайош? » Данієлів портрет, намальований Романом Дужинським. « Смотри! » — каже мусор і ріже на дрібні шматочки ножем. Данієль сіпає губами. Данієль сховав руки в кишені, щоб не видати себе. Він іде по зоні, а йому кричать : « Данієль, куда лезеш на рожон? » Так, так...

Через годину.

— Таке відчуття, ніби різали мене, я чув кожною клітиною. Я мало не кричав. Я ледве стримався, щоб не кинутися на мусора. Я просто дивуюся, як зміг оволодіти собою. Це був не я.

Він не міг працювати цілу зміну. Він сидів в сушилці. Він казав :

— Таке відчуття, що тебе четвертують, а голову весь час забувають, ніби, зумисне, відтяти...

Данієль ! Чи мав ти ще якийсь гонорар за свої твори, крім хебе, що зараз маєш на собі? У мені тече єврейсько-російська кров і піді мною чужа земля. Так, так... Сміх у раю. Вчорашня істина сьогодні стала

дрібницею, що не варта мисочки баланди. Вона б умерла з голоду. « Даніель, чому не працюєте, а читаете газету? » — « Нет заготовок ». — « Так што, тогда газету читать? А ну марш к мастеру за другой работой! » — Нога за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидко, зек іде на роботу. Раптом лозунг: « Социалистическая демократия — высшая форма демократии ». А потім: « На свободу с чистой совестью! »

— Кнут, счастье латишского народа в дружбе с великим русским народом... Ізвіні мене за половину моей крови, пожалуйста...

Вечір. На другий складальний він приходить пізніше. Присмерк, комірки. Зеки, що курять. У просвіті вікна — червоне небо півночі. У тій красі є щось від думок божевільного. « Юлік, а по сто грамів ». Юлій повертає голову. « Так, так... » « Лак » — це душа благородного зека. Чефір — його вираження. Зек шукає себе у речі. А потім не може їх здихатися. І тоді — в комірку. « Юлік, є по сто « лачку », — « Пазорние зекі! » — мусор увечері спить.

Стомлюються навіть дерева. Зек вип'є і починає говорити. Тоді Даніель мовчить. Він удає, що спостерігає за просвітом — на червоне небо. « Ти щасливий, Юлік. Ти борешся з мусором стіхами. А я же, б..., тупой, я только матом могу бороться. Я нікак на стіх не пойду. Ти, просто, Юлька, сволоч, тебя мусор боїтца! » — « Заключение Даніель, чем это вы мажетесь? » — « Это от мошки крем « Тайга ». — « А ну, дайте, проверу ». — Мошка кусає немилосердно, бідна зеківська доля. — « Заключение! отдайте, слышите! » — Віддати — значить більше не мати. Даніель ступає на столик. Біжать мусори й офіцер. « Дай, посмотрю, если « Тайга », отдам! » — Юлік ступив на землю. Його збили з ніг. Хтось люто бив по голові ногами. Хтось гупав чимсь важким. « На тебе, падло, « ви »; на тебе, падло, за заступничество, это тебе инфаркт Міхаїла Сорокі, это тебе на лечение, это тебе твоё геройство!.. »

Даніель не кричав і не боронився, він лише затулив від ударів обличчя. Його відпустили, він, мов ідіот, ішов і усміхався.

— Вони бояться, що я поскаржуся і їм влетить, вони думають, що я поскаржуся.

Він тримав свою поранену руку на грудях.

— Вони бояться, ці боягузи. В них прокинувся звір, і вони не могли з ним впоратися. Але це було б смішно, якби я комусь поскаржився. Я маю в собі біль і носитиму його, я не хочу його вбити якоюсь мізерною помстою. Біль тоді вмре, як вмирає любов до жінки, яку застаєш несподівано у ліжку з іншим. Цей біль потрібний мені не менш, аніж дивні зеки, що просять читати вірші і дрімають, коли їм читаєш їх. Сміх у раю. Я колись вийду на волю, я не хочу вийти на неї впорожні, а перейти комусь дорогу, мов з відрами. Зробити когось нещасливим, коли переходиш з порожніми?

Подеколи ліжко перекошується, перекошується другий ярус, і зек сповзає на долівку. Він спить далі, підклавши під голову брудну руку, і лише потім піднімає голову і дивиться сліпо поперед себе. Він щось каже, якщо прислухатися, то вже не почувеш нічого. Це фата-моргана на стіні. Зек нікуди не сповзає, він далі спить на ліжкові, на своєму перекошеному другому ярусі. Але його щось непокоїть на червоному тлі неба. Він підповзас до краю ліжка і дивиться на стелю. Тьмяно жевріє лямпочка. Кольори утрачення. Де я?

Зек поводить кулаком по скроні. Він підводиться на кволих ногах і дивиться як вони тремтять. Коліна підгинаються назад, і зек отерпає: як можуть коліна повертатися назад? Чому їх нічого не тримає? Тоді він бачить, що ноги безживні, що їх можна скручувати у тонкі жгутики і в'язати на гудзи. Зек завтра не вийде на роботу і тоді зек помре. Я не хочу

вмирати, шепче зек, я видужаю. Просто, ці кляті коліна — гарні зрадливці.

Семеро зеків розкладають з газет вогонь серед камери і наливають у миску води. І враз — зек лізе до лямпочки, зек гризе лямпочку. Темно! Лише теплий хрускіт. — Я помру в цій темені, шепче зек. Ярус знову не перехиляється, і тоді зек починає плакати: крізь ґрати червоне небо осідає на бараки; трое зеків вирізують з ніг м'ясо і складають у миску. Горять газети і корчиться від виразки приречений зек. — «Ти все одно вмреш, завтра тебе закопають, як трупа. Дай м'яса, га? Тобі ж усе одно, як тебе ховатимуть: з м'ясом чи без нього». — «А мені дасте трохи?» — «Щоб ти вижив?» — і тоді кривоногий зек падає на решті на долівку і повзе до вогню: «Я би теж хотів м'яса». Зека б'ють у зуби. Тоді зек повертає голову до неба і глухо виє.

Тоді зека починають бити. Зека б'ють по голові, бо зекові більше ніде не болить. А відтак крик: «Я знаю, за що ми б'ємо зека — зек з'їв мою ложку». І тоді зек тягне зека під двері. Зек — епілептик, зекком починає кидати. Чути, як безсило б'ється його голова. Зек — епілептик. «Що ти зробив з ним?» — кричать йому. Зек усміхається, зек тримає в руці ложку: «Бачте, вона ще не встигла перетравитися! Я це знав» — і враз починає вити, підходить до вікна і виє.

Гасне вогонь на долівці, і це вже від втрати. Зек відчуває втрату зненацька, як відчувають за три дні наперед лоскотання зашморгу на шиї. Тоді бачить — знадвору мусор. Він біжить у якомусь напрямку і тягне з собою санчата з газетами. Він закусив до крові губи: «Треба вбити мусора, — повертається зек, — мусор має газети». — «Мусора не можна вбивати, за мусора вишак». — «Так що, нам не їсти нашого м'яса?» — І вражено вмовкає: на них, просто на них мчать двоє просвердлених у стінці очей, — то очі ма-

ленької, вгвинченої у кут тваринки, що опирається. То очі маленької тваринки — зека Даніеля. Маленької і меншої за іржаву парашу.

Чай замерзає за півгодини. Маленька піч, здається, не гріла, а морозила. Олександр Мартиненко зривався з нар і підходив до дверей. Він гримав у них і лаявся, як можуть тільки лаятися зеки, доведені до відчаю. « Гади, ви що, хочете, щоб ми одубіли? » — Тоді і я злазив з голих нар. Ми гримали, як можуть тільки гримати зеки, які хочуть бодай якось зігрітися. Підходив заспаний мусор: « Што-о, чаво арьош? » — « У нього виразка, кричав я, — йому треба лікаря, він мучиться! » — « Будя, будя... » — наглядач відходив, і тоді ставало ще моторошніше. Олександр качався на нарах: ця нелюдська мука — виразка шлунку на морозі.

Подеколи підводився і невидячими очима дивився поперед собою. Тоді сковував жах. Ніч. Мука. Холод. Виразка.

Яке щастя, що немає на голові волосся! Волосся б примерзло до нар. Примерзле до нар волосся. Ми зриваємося і знову гримаємо в двері. Ми хочемо дожити ранку. « Гади, дайте матрац! » — « Будя, будя », — бурмоче наглядач. Чути, як відлунюють порожнім коридором неквапні кроки. Потім — це вже зранку, — оперпрацівник київського КДБ. « Ви знаєте, чого ми вас перевели з табірної режиму на тюремний? » — Мартиненко підводить запалені безсонням очі. « Як нам стало відомо, ви зовсім не покаялися. Ви отримали своїх три роки і, мабуть, вам тут до того сподобалося, що бажаєте залишитися назавше? »

Мартиненко відкинувся на спинку крісла. Опер уп'явся в нього примруженими очима. Опер :

— Ви можете відпиратися, але нам відомо, що ви далі дотримуетесь своїх націоналістичних поглядів і висловлюєте їх у своєму оточенні.

Тоді Мартиненко :

— Я не знаю, що вам відомо. Я знаю, що ви всемогутні, як манекени на вітринах. Однак мені це до лампочки. Ви скажіть, чому нас заморожують у камері? Чому мені заборонили давати ліки? У мене ж виразка шлунку, ви знаєте, всемогутні, що таке — виразка?

— Спокійно, спокійно, все виясниться...

Поки вияснювалося, нам видали два матраци : на одному спимо, другим накриваємося. Мартиненко каже, що так можна жити. Що « націоналісти » не такі вже й приречені люди. Він ледь визирав з-під матраца, можна бачити його ніс і чути « Євгенія Онегіна » Пушкіна. Він читає його на пам'ять цілу ніч. Він читає по три варіанти одного розділу. Я вражено всинаю. « Но вреден север для меня... » Пушкін, Мартиненко — теж талант, — мати таку пам'ять ! Всіх українських поетів напам'ять і цілого Лермонтова. Спи, пам'ятний Олександрє.

Опер зі Львова, капітан Марусенко, виголене, симпатичне обличчя, усміхається :

— Що, трохи мерзнемо. Я познайомився з вашим ділом. Там чимало неув'язок, багато наплутано, і, взагалі, складено юридично невмотивовано.

— Тоді за що мене тримають? А чого ви з собою Новиченка сюди не прихопили? Він на з'їзді письменників України виступив з такою промовою, за яку я мав би не менше семи років. Якось ви цікаво розділяєте долю людей.

— Та, знаєте, всіляко буває. Але ж не думайте, що ті письменники такі вже й сміливі. Один зробив, а інші з кущів визирають, як там завтра покаже.

Він гарний чоловік цей опер, гадкую.

— Але не бійтеся, кажу я, — той Новиченко піс-

ля своїх форсів, якими він перекреслював цілі покоління українських письменників, може собі дозволити й таку забавку. Це таке собі, знаєте, на старості літ кокетування з молодими читачками...

Капітан Марусенко підсунув папір: « Підпишіть ». Читаю: « Дотримується колишніх націоналістичних переконань і висловлює їх... » Підписано начальником Дубровлагу і ще кимсь. Кажу: « фабрика діє ». « Ну, якщо вже так хочете, я можу це закреслити ». Опер перекреслює, де йдеться про мої погляди. Дописує: « Осадчого закликали сюди за власним бажанням ». Дає знову підписати. Пишу: « Така сама фабрикація, як і все моє « Дело № 107... »

Зека важко чим-небудь здивувати. Скажіть йому зранку, що в Америці — світова революція, він скаже: « Ну, гаразд, я пішов... » Скажіть зекові, що хтось проковтнув дві партії шахів і запив двома ложками. Зек зводить очі: « А ложки дерев'яні? » — Скажіть йому, що в фанерному хтось нарешті впав в окріп, у якому мочили колоди. Він скаже: « Нарешті поставлять перегородку ». Зека важко чим-небудь здивувати: зек стоїть і знає собі ціну. Зек скептик і сам любить пожартувати. Але скажіть зекові, що хтось десь чув про амнестію і в зека починають дрижати руки. Зек не відпустить вас доти, поки не дізнається про амнестію все. Хтось сказав: « На честь п'ятдесятиріччя буде амнестія ». Це ніби-то хтось вичитав у « Ноес Дойчлянд ». Що ніби хтось передав через рідних, а той займає відповідальну посаду.

І тоді зек забуває про все: зекові не працюється, зекові не їсться, зек тихий і дуже щирий. Навіть зеки-скряги витягають із сховку прихованих стограмів з « бачку ». Зек тягне вас у комірку :

— Слухай, а що там чувати з амнестією? Тут кажуть. А я знаю. Ти пий. Слухай, а все-таки п'ятдесят років треба чимось відзначити.

Є скептики. Ті: «Дуй на kota в мішку». Тоді до нього: «Ти, позорний зек, заткнись. Ти уже в свой живот не віриш. Ето же не що-нібудь, ето же 50 лет!» Тоді скептик починає сумніватися, і починає сумніватися, збитий з пантелику, «віруючий». Круговерть. Позаяк кажуть про амнестію, очевидно, буде. «Он — парашу пустили, — дочка Сталіна, Алілуєва, втекла. Ще ніхто не знає, а зек знає. Так параша, скажи, параша?» Десь хтось комусь сказав правду. За неї — ніж.

Виходить: зекові амнестія, зекові запахло волею, зек ледве ходить. Нога за ногу. Геть розніжився. Довідалися про число, коли передаватимуть. 19 травня. Все затихло в очікуванні. Вже не питаються, бо 19. Вранці — до «брехунців». Останні вісті. Шоста нуль-нуль. Диктор: «Председатель госбезопасности прі совете міністров СССР товарищ Семічасний освободьон от занимаемой должности...»

Для зека немає більшої радості за ту, яку приносить йому побачення з рідними. Зек тоді ретельно виголює запалі щоки і чистить зуби. Зек іде в кравецьку майстерню і прасує хебе. Потім зек просить у Івана Гереги квіти. Зек тоді сідає і думає, де зашити гроші. Йому підказують, радять, бо — це чай, чорна кава, цукор... Зека тоді всі поважають, а зек переживає, як новонароджений. Це вже традиційно. І раптом: не до зека приїхали, а до зеків. Хтось: приїхав Іван Світличний з Києва. Суєта. Бігають і розпитують усе про нього. Чули й так, але дай щось почитати, ка-

жуть, талановитий, мужній, кажуть, загнали його в собачу буду, ніде не працює і живе на самих сухарях. Це ж гірше за табір! «Я його вже бачив, такий у шапці, біля переходу стояв і дивився».

У зеків переполох: вперше за п'ятдесят років приїжджає до зеків український літератор. І приїжджає — не як Тарас Мигаль колись приїздив.

Ідуть на роботу. Нога за ногу. Зека стріляй, але зек не піде швидше, — до зеків приїхали. Світличний стоїть за дротяним огородженням. Ми підійшли з Данієлем. Зачали перегукуватись. Мусор: «Атайді, сука, шізо получіш». Хвилина. Пішли. Світличний стоїть за дротяним огородженням. Йому кричать: «Олексійовичу, переходьте до нас, у нас краще!» — «Пішов би, але не пускають!» І тоді зек каже: «Кричиш, а перед очима все бачиш дротів». Кнут: «Це ти з радости зламав стару модель світу». Потім зек розгублений: приїздить ще київський художник Веніямін Кушнір. Це вже виклик. Кушніра забрали на вахту, обшукали і сказали: «Немедленно убірайся вон в свій Київ!» Не встиг «убраться вон» Веніямін, як приїздить Надія Світлична. Зек забув про параші, про амнестію, зек живе волею...

Аж нарешті квіти у руках і зек іде на вахту. До зека приїхала дружина. Зека обшукують і обшукують його квіти. «Ви, Осадчий, харашо себя ведіте!» Побачити дорогу людину, забути про все. Здається, більше перед очима немає дротяних загороджень. Кнут: «Це ти з радости зламав стару модель світу».

Зек живе новинками, він вбирає їх як губка воду, й одразу ж забуває про них. Він їх згадує через тиждень, коли радість ущухне і стане на свій фундамент старий світ. Дружина мовчала б, і тільки — аби дивитися. Зека тішать слова, зек не звик до тиші. Дружина:

— У нас на географічному в університеті трапилася комедія. На історії КПРС запитали у викладача

студенти про арешти 65-го року у Львові. Викладач : « Їх посадили і правильно зробили, вони хотіли відокремити Україну від СРСР ». Потім перейшли до лекції про територіально-адміністративний поділ СРСР. Дійшли до пункту : « кожна республіка може згідно з 17 статтею Конституції СРСР відокремитися... » Сміх. Студенти сміються, а викладач розгублено кліпає очима — він нічого не може зрозуміти...

Я згадую цю розповідь згодом. Заходить представник КДБ України Геращенко : « Що ж ваш чоловік так уперто не хоче повертатися додому ? Ми його виганяємо до сина та дружини, а він — не хоче ». На зека — здивовані очі. Зек : « О, це лише маленьке помилування. Визнання т. зв. своєї « вини ». Зек ніколи не був ввічливим, він завжди вигадує собі біду. Представник : « Досить йому написати, і він — вдома ». Дружина : « Нічого, я почекаю ».

Чекати дружині і чекати зекові. Кому важче ? Зека живить ідея духу, дружину — зекове повернення. Представник з порогу : « Сказати на вахті, щоб дозволили передати вашому чоловікові передачу ? » Зек поштивий, зек і голодний — поштивий. Він лише боїться бути смішним з нею і опускає голову. Він так і розповідає : вони підлі. Досить комусь написати про помилування, як переглянуть зекову справу і за « визнання » вини додадуть строк. Досі зек усе заперечував, а тепер зек може сидіти з « чистою совістю ». Вони люблять пограти на нерозумних почуттях жінки. У жінки багато від інстинкту мавпи, вона подеколи багато не розуміє, вона оприкрює зека. Зек і голодний — поштивий, він опускає голову.

Той Сукноваленко ще не пнеться на колюче огороження, але від того йому не легше. Представник розраховував на інстинкт мавп. Він сказав його дружині, що Сукноваленка випустять, якщо напише про помилування. Зек опускає голову : « Навіщо ? » Зек має вину ? Зек дістав шість років за те, що склав про-

позиції, як поліпшувати ганебний стан сільського господарства. Зек може його поліпшувати в таборі, тут ще більший занепад. Жінка перервала побачення і залишила Сукноваленка. Він ще не пнеться на колюче огородження, але від того зекові не легше: дружина відреклася від нього і вже три роки не відповідає на листи.

« Так сказати на вахті, щоб дозволили передачу? » Не смійте зека принижувати! Він навіть голий — поштивий! У зека дуже мудрі очі і сидять вони дуже глибоко. Мусите з цим рахуватися. Зек обтягує поношене хебе, зек гордо ступає з вахти: він обійдеться без посилки, баланда — теж радість, якщо її творчо вирішити...

Цвинтарний склеп або склеп на цвинтарі, ліворуч од малої дороги. Мала дорога підходить до трави і спиняється, дорога вертається назад. І тоді в склепі зворуха. Загнана тиша. Тут така темінь, що неможливо відрізнити її від тиші. Мрець устав з труни, прокляте життя, каже мрець. Стільки лежати і раптом подумати про щось. Можна сісти на труну і дивитися допереду і позаду себе. Знати грабареві: дорога доходить трави і там мусить звертати назад, бо ліворуч — склеп. Тоді закинути руки за голову. Засягти подиху. Тамувати і злитися на грабаря. У грудях — завихрення. Чути, як виходить неспокій. Мрець вовтузиться біля труни — хтось зігнав з неї мерця. Тоді він зачинає бігати по склепові. Він думає: щось. Чути, як десь звертає дорога. Хтось винен: грабар чи трава? Хтось вовтузиться біля труни. Хто? Це я, думає мрець. І поспішно відходить. Він чує неспокій: чисте полотно, пляма збоку і хліб. Тоді виникає хви-

лювання. І тоді забивається назад у труну, накидає поспішно віко і завмирає: у надтріснутому віку упихається палець промінчика. Ось він уперся в долівку і повз по ній. Соняшне гадючення...

Тоді починається віко і звідти визирають розчавлені оченята: мрець забув про них. Смішна поява творця: дві блакитні смуги, що нікуди не ведуть. Пляма, що нічого не виказує. Але досить зішкребти верх, як низ кудись сповзає. Тоді склеп... Зек колінкує і ловить соняшне гадючення. Він падає на нього, а відтак розуміє: зек кволий і насправді утікає від стіни. Показати його на тлі дзвіниці без дзвонів. Хай буде маленьким апостолом збоку і означатиме дзвін. Хай по ньому чимсь колотять або він колотить. Дзвіниця тоді — вираз склепу, де не відрізниш тиші від теміні. Світ один, його лише вигадують по-різному. Створити йому нову модель. Хай буде предтечею застережливо піднята до грудей рука. Тоді Кнут сповзатиме кудись убік, якщо дзвіницю відрізати від нього двома блакитними смугами, що нікуди не ведуть. Але настирливо стоять перед очима.

Погнати десь позад коня. Зек зачув тупіт і сквапливо кинеться ліворуч. Він згадає вуздечку і горб. Мій кінь, подумає зек. Він побіжить до коня, а на коні — вершник. Георгій Побідоносець зі списом. Такого не скинеш з коня, щоб утекти на ньому. Зек повертає голову і тоді бачить склеп. Хто там вовтузиться коло труни? Це я, думає мрець. Сказати Василеві Підгородецькому, що він — смертник. Що дві смуги, блакитні, як нерозрізненість тиші і теміні, відрізали його від коня? Смуги, що нікуди не ведуть, але тримаються поля і трави? Тоді — спіймати соняшне гадючення. Хай не лазить по склепові. Впасти на нього. І тоді зек бачить, що насправді утікає від стіни. Показати, що вона чорна, чорніша за тишу. Показати, що на ній маленьке заґратоване віконце. Хай під стіною маленьке обличчя — обличчя на зекову

потребу. Хай зек думає, що то він за стіною, що за вікном, то поза.

Тоді — утішна личина : ясні очі Михайла Сороки. Не малюйте мене в хебе, я не вічний в'язень. Він робить два кроки вперед і сходами зійде вниз. Хай там буде річка. Але якщо придивитися : дві блакитні смуги відтяли його від неї. Смуги, що нікуди не ведуть. Хто там весь час вовтузиться біля труни ? Це я, думає мрець. І тоді зек Сорока бачить маленьке віконце з ґратами. Воно з-заду, воно спереду, воно збоку. Зек закидає голову догори і бачить дорогу, що вперлася в траву і повертає назад. Тоді зекові не треба малювати рук — він би затулив ними обличчя...

« Ви молод, Панас Заліваха. Ваша молодість погубит вас, як погубила багатьох. Ваші картини в своєю время — к стенке. Я не разрешаю вам больше рисовать ! » Цензор, опер. Намалювати їх маленькими, щоб ловили соняшне гадючення ? Щоб відчули, як відступають від стінки ? « Я на етот раз вам ещю працаю. Я просто брошу вашу мазаніну под печку... А может і не нада ету картину резать, пусть ейо место в Третьяковке... » Мусор, з ногами — замість рук ? Загнати вагонетку в котельню, забитися в кут, щоб майстер кричав : « Падлец ! Заліваха ! » Вирізати на ліноліюмі білу жінку, що носить чорне вбрання ? Можуть дати шізо, але це годі. Хто там вовтузиться біля труни ? Це я, думає мрець. Зек дивиться на картину і сідає. Картину не можна дивитися стоячи. Треба сісти і сидіти так, щоб дві блакитні смуги упиралися в склеп. Тоді ясно відчуваєш у собі дивний неспокій, а за тим соняшне гадючення. Треба його спіймати, гадкує мрець. Просто, засісти на долівці і буде видно. Треба лише не наполохати його, щоб не втекло. Можна зайти його від стіни і гнати до труни, де може бути якийсь невеличкий угнутий кут, і там спіймати. А якщо йти просто від труни і на нього ? Ні, тоді можна ненароком наступити. Хто там ворухиться біля труни ?

Це я, подумав мрець. Соняшне гадючення, воно дрімає, але де та клята шпарка, крізь яку воно пробилось? Якби його засягти, то можна було б пильнувати там. Звідки виходить — туди йдуть виходити. Воно не проминуло б тоді його рук, те соняшне гадючення. Але хто там щось бурмоче? Це я, подумав мрець. Я геть стомився і на ніщо не здався. Я навіть не можу усе, як слід обміркувати. Те соняшне гадючення. — Я можу перепочити, я вже встиг собі притомитися, виповів собі мрець. Він сперся на труну і заліз до середини. Як тільки спина торкнулася дна, віко упало. Мрець підозріло підняв голову: гуркіт щось нагадував. Не може бути, подумав він. Він торкнувся рукою і натис. Зачув, як десь побіч коливається повітря. Воно поза труною, поза віком — помислив мрець. Треба лише позбутися віка. І тоді мрець дізнає свою приреченість: я не доглядів десь; певно, там, де дорога вперлася в траву і стала повертати назад, за цей час я встиг спізнитися — цього було досить, щоб соняшне гадючення вискочило, і віко зсунулося назад... І тоді мрець з усієї сили натиснув на повіки очей.

Зек перестає бути зеком, коли втратить голову. Безголовий зек не може їсти баланди, ані працювати — такого зека слід віднести на цвинтар. Коли зек безногий чи безрукий, він не перестає бути злочинцем. Пустіть безногого зека додому, він не перестане бути злочинцем. Пустіть безногого зека додому, він зіпнеться на балкон і робитиме звідти державні перевороти. Ні. Зек мусить досиджувати свої роки і думати про цвинтар. Старпер мусить повірятись цвинтару. Старий п... Коли приходить весна — всім легшає: старпери не засиджуються в секціях, не вигрівають смороду.

Мусор поминає секцію і вдас, що нічого не помічає, коли ракетчики сваряться, б'ються або тягнуть надвір матрац. « У-у, гніль, реактивцікі виползают на передовую ».

Старпер. Старий п... Сімдесят і більше років. Спить з розплющеними очима: боїться, що хтось задушить. Коли лається, заплющує їх, щоб надати голосу сили. Подеколи, як дуже розпече сонце, зек покидає матрац і повзе, як жук. Він втрачає орієнтацію і дуже дивується, коли бачить, що після своїх поневірянь знову втрапив до свого матраца. Зек би втік на волю, але той клятий матрац.

А то вже — розпускаються берези. І тоді кожна з них — смішна лелека, обвішана банками. Коли наточується соку, зеки співаються. Мусор не боронить такого « алькоголю ». Але сік несолодкий. Крацій за воду, — берези всередині трухляві, — пити можна. Особливо Анатолій Шевчук любить. Мудрує. Колісь приніс свіжий огірок. Звідки? З Іващенком прокопали за фанерним цехом маленьку грядочку і посадили редиску. Господар. А ще брат Валерій привезе « Золоте руно », тоді раювання. Кожен: чи курить, чи ні, затується пахучим скрутом.

Яваські будні. Яваський кіш. Від року до шести. Переважно « З приводу процесу над Погружальським ». Зі Львова, Києва, Івано-Франківська, Луцька, Житомира... інженери, вчителі, викладачі вузів, наукові співробітники, літератори, робітники, лікарі... Яваський кіш. Без гетьмана, але кожен зі строком.

Зважити. Всі зеки тягнуться до українців, — їх тут найбільше і всі, переважно, інтелігенти. Інтелігентів люблять, якщо вони не « суки ». Можна побачити в Яваському коші китайця, грузина, вірменина, татарина, литовця, естонця, єврея... У таборі — безліч плякатів, що закликають до дружби. Плякати допомагають дружити зекам різних національностей. Вони тримаються в біді і ніколи не жадають добра своїм

ворогам. Спільна доля. Спільна приреченість і справа — вижити. За будь-що. Майже п'ятнадцять національностей. Як на волі. Можна побратися за руки і піти на чорну каву. Зеків п'ятнадцять національностей і майже стільки ж національностей — мусорів — начальників. Вони не тільки читають заклики до дружби, але й ретельно виводять їх на щитах.

Ленінградська група марксистів. Шість на одинадцятому. Ронкін, Смолкін, Йоффе, Гвенко... Були інженерами та науковими співробітниками технологічного інституту. Видавали журнал « Колокол ». Послідовники Герцена, чисті марксисты. Склали свою програму: ідеальне застосування теорії Маркса на практиці. Виступали проти бюрократичної верхівки. Мають — від двох до десяти. Заступник начальника II табірної відділення, капітан Йоффе, потирає чоло: ніяк не міг зрозуміти молодих ленінградських євреїв. « Слушайте, — казав він, — ви не імелі хорошого зароботка? Ви не імелі што кушать? » Тоді він підходив ближче й казав: « Слушайте, вот я, простой еврей, если бы не советская власть, — так бил бы я когда-нибудь заместителем начальника?.. »

Той навіжений чоловік, — змахнути з чола піт. Не відвести зору, коли очі стоять повиш залі. Закинути назад гриву волосся, — малий художнику, вуличнику або професоре. Спертися на стіл, — заспокоює, коли нема підстав хвилюватися. Стояти проти людей і казати їм: « Ні! » Не той кшталт, що за чесність, це не анахронізм почуттів. Казати: « Ні! » Дивитися у вічі, — хай відводять, коли поза залею обмаль високого глузду. Коли поза залею і в залі тожність. Тотожність живота і мозку. Зворотній ві-

раж. Відкинути личину і сказати : « Ні ! » Хай казяться, якщо не лихі. Хай більше їдять : їжа втихомирює нерви. Стій коло мене, не бійся, роки не завада, ми виживемо хоча поза, перед, від, за — мури. Духовна їжа — духовна мука. За тим віражем, дві краплі поту. Хай прокурор вибачить : « Ні ! Судді, поза, від, з-під, — хай вибачать » : « Ні ! »

Приятелю адвокату, не зліться, всі отримуватимете свою зарплату, хоча й потяглися якимось до правди й честі. На все нагримали, вас залякали вулицею, бути вам вдячним за оборону, пам'ятати про мій борг усі шість років. Свідки, трохи залякані, трохи — узяти на себе чуже лихо, непотрібне, лихо людське — не лихо суспільне. Проте лихо суспільне — людське лихо. Не треба. Маю гонор, гонор попри себе, малого.

« Ні ! » У суддів новий клопіт : упертість звинуваченого. « Ні ! » Скинута догори голова. Пронизливі, запалені хворобою очі : « Ні ! » Демон. Шевченко і матір, що б'ється в зачинену браму тюрми. Та мати. Як подеколи важко стояти довго з велично закинутою догори головою. І враз — маленька мила людина. Можете розмовляти з нею про пташок і втішатися людською наївністю. Людина-демон і людина-невинність. Непокірливість злу і непокірність в'язневі, що стоїть поряд і чекає на розвагу. Таких ненавидять. Судді, прокурори, слідчі й... таким мстять. Маєте, Михайло Масютко, шізо. Визирайте з-за ґрат і втішайтеся Божим світом, що поза вами на стінці.

Пригадую : у Михайла виразка. Декілька грам цукру з пайка кожного. Передати йому в шізо. Мусор : « А ну, покажи ! » Цукор сиплеться в сміття. В'язень із червоним обличчям. Масютко : « Нічого, виживемо і без глюкози. Глюкозу — спортсменам, хай ганяють м'яча. Там потрібні сили. Сили — навіть їх в'язневі ? Щоб не міг спати ? Я не маю за собою ані краплі вини і я кричу : « Ні ! ».

Шість років таборів? За «ні!»? І тоді піднімається прокурор. І тоді піднімається суддя. І тоді піднімається мусор: «Ні?» — «Ні!» — Зек Масютко закидує голову: «Ні!» Він бачить, що в глибокому котловані. Що «ні!» летить і відбивається од стінки, що «ні» повертає вбік, що «ні» повертає назад — грізне кубельце луни: «Ні!» Він бачить, як воно мчить просто на нього. Він задкує і враз відчуває себе на стінці, перед і позаду. Він розпластується на ній, — руки, ноги, голова. А спереду мчить, або ні, відбивається, або мчить розчахнуте, громіздке, що обов'язково зітре — «ні!»

Залишилося два місяці. Два місяці — і на волю. Ці дні проводиш у якомусь оціпенінні: два місяці — і Львів, Львів, дружина, син. Зекові тоді погано спиться, у зекові тоді перевернулося, і зек починає ганебно розм'якати, як віск. Зверніться до нього, щось скажіть йому, і він почує за третім разом, — зек усамітнюється і відходить в інший світ, світ волі.

Мене викликали і сказали збирати свої шматки. Так рано? Я ще не відбув свого. Зекові ніхто нічого не пояснює, зекові кажуть збиратися в дорогу. Чийсь здогад: закінчується строк, переглянуть у Києві справу і додадуть ще строк. Два роки для політичного, то дуже мало. Але й більше п'яти не дадуть. Заспокоїлива ерудиція.

Прощання з друзями. Відчуваєш себе ніяково, залишаючи когось у таборі. Таке відчуття, ніби ти винен, що виходиш на волю. Цей Василь Михайлович Левкович. Підбіг і простягає кульок з цукерками. На п'ять карбованців. Зек міг би за них жити місяць. Але зек щедрий, зек ніколи не думає про себе. Ці чуйні

люди зі своїми двадцятьма п'ятьма роками таборів... А потім лозунг: « На свободу с чистой совестью ».

Вузькоколіяка. Потьма. Та ж камера. Але вже з новими зеками. Вори в законі. Фраера. В перший день, як пішов на прогулянку, « пройшлися » по ва- лізці. Базарять. Невдоволені: зек везе самі книги. Да- лі: осібне « купе » і дальня дорога. Рудаївка. Харків. Сприймаєш самі назви. Усе кудись пливе стороною. Двадцять днів залізниці. Можна втелепатися з одино- кости: один політичний в'язень на весь вагон. Усім цікаво. Зеки: « Чувак, не спеші, када ідьош в туалет, дай посмотриеть на себя. Антіресние ви, політическіе. Кукурузавод Хрущов сказав, что нет палітическіх, а ані віщ, катаютца по железной... »

Конвой — молодь. Мабуть, їм по двадцять: « Ти шо, на самом деле — політическій? » Двадцять хви- лин стоїть, дивиться. Вперше, чи що? « А тебя за шо, переварот хател сделать? » — « Да, хател міністром каналізації стать ». — « Ну, я і знав, шо вас просто так не садять ». І знову дивиться. Стоїть коло сітки і покашлює.

Ці політичні завжди мовчазні, нехтують розмо- вами... Нарешті — Харків. Знайомий коридор, відчу- ти той запах... « Всю Расею ісколесіл, а такіх зверс- кіх пересилок не встречал ». Вівчарки. Того « в законі » пригадати. Череватий наглядач: « Еті мне вішні... » Та- кий не впізнає: одні безучасні оченята на масивному кріслі лиця. Завели до майора. « Я ні по какому ва- просу. Просто посмотрел вашу карточку і обратіл вни- маніе на вашу молодость. А потом — еті два года: што можно совершіть за еті два года? » Я розкакую. Він пильно слухає і покивує головою. Я бачив усміх, хит- рий усміх на його обличчі. « Да, — сказав він, — іс- портілі вам только жізнь, я всьо понимаю. Но відіте, етот мундір — він пом'яв у пальцях гімнасьторку, — та протів его честі нікогда не папрьош, запомніте ето... Да, но я веру, что в Советском Союзе ви найдьоте прав-

ду». Мені особливо запало в пам'ять «найдьоте». І те, що він сказав його якимось надто протяжно. Він викликав наглядча: «Дайте Осадчому (здається, він сказав «товаріщу Осадчому») лучшую камеру на третьем етажі і видайте постель». На пересилках ніколи не видають постільної білизни, але мені видали.

Камера була сухою. Я сидів і читав; на пересилках не дозволяють видавати книг, але цей майор... Дивний світ людей... Їх ніколи не зрозумієш, і лише по часті вдаєш, не підозрюючи, що одночасно фальсифікуєш їх світ. Примітивно.

Махмед. Не пам'ятаю прізвища, але знаю — казах. Був викладачем діалектичного та історичного матеріалізму в Алма-Аті. На п'ятому році своєї праці вирішив залишити університет. Він написав заяву, що його погляди розходяться з програмними твердженнями предмету, який читав. Він почав шукати істини в матеріалізмі, він не заспокоювався і звертався до авторитетів. До авторитетів в Алма-Аті, а далі — в Москві. Там йому сказали після чемного прийняття, що в Махмеда немає глибокої теоретичної підготовки. Є ерудиція, є знання, але немає принципового розуміння глибини матеріалізму. Махмед приїхав додому, а через декілька днів його «відрядили» на сім років у Яваський табір дійти цієї глибини. І Махмед, зовсім несподівано для себе, нараз заспокоївся. Він став флегматичним зеком, його полишив творчий неспокій і, тільки коли дають на вечерю гнилу капусту, Махмед весь збуджується і лається на кухарів, полишаючи засади діалектичного й історичного матеріалізму.

Або ще одна дивна людська примха. Якимось розповідали, що селянин з Івано-Франківщини ще під час війни закопав у себе під стайнею танк. Понад двадцять років ретельно змащував його, вичищав від бруду та іржі, ніяк не міг утриматися від спокуси: працює танк, чи ні? Якимось не витримав і серед ночі завів. Лише на якусь мить, але й цього було досить, щоб від

селянина відібрали його танк. Селянина тепер також, певно, чекає Явас. Така дивна прихильність до речей, яку годі дібрати...

Митець зробив на тюремному вікні знадвору дерев'яний дашок. Він міг його поставити за звичаєм, щоб приховувати суті тюремного вікна. Але він зробив інакше. Він поставив його з певним умислом, як ставлять у кімнаті сміху криві дзеркала. Це можна було простежити, як доходило сонце під вечір. Досить було мені глянути на запіл, як я відчуваю на собі дивний згін тіла, — на тинкові виразно плавали замислюваті ґрати, червоні, як розчახнуте стегно тварини. Я заворожено зазираю за червоним місивом ґрат, я виразно бачив, як з них скапує на діл густа червона кров. «Куди їй скраплювати?», — подумав зек і гіркота огорнула його. «Ґрати плачуть». — І тоді зек одвернувся в кут і його заспокоїло від сміху. Зек скидався у сміхові й опівночі, коли давно вже зайшло сонце...

Київ. Столиця вітрів, каштанового зілля і дивом уцілілого Володимира з хрестом на своїй горі. Дивиться на Дніпро, який вже не тече. Добре, що з хрестом: спокій і задума. Хрест на задуму причастя. Від гріхів, які втратили його. Ловити рибу на гачок і випускати назад у річку, хай живе. Після гачка? Вижити після мільйонів причастя? Все! Чути, як тремтять на кінчиках пальці. І голуб: «Як, приятелю?» — А добре! Будете мати лист і новину». — «Дякую, шановний! Там що, ранок?»

А ранком — кабінет слідчого. Можна сісти в крісло, закинути ногу за ногу і не зрушити з місця. Можна дрімати відтуленими очима. Зека викликають, зек

сідає. Зека ні про що не питають, тож, зек не думає. Золота анемія. І зек дрімає з розплющеними очима. Майор Литвин закладає руки за спину, повертає голову. Я не дрімаю, я просто мовчу, або що я маю оповідати? Півгодини. Година. Зек нахабно позіхає. Не затуляючи очей. Тоді витягає махорку і звиває самокур у два пальці. Махоринки — на хебе. Зек ретельно визбирує їх назад на газету. Зек — чулий господар. Майор Литвин підходить ближче: «Ви сиділи в тюрмі». Зек затулюється самокрутом і щезає в димові. Нараз з нього простягають безучасні очі: зек потороचा, треба поторочу вбити. «Будь ласка», — каже зек. Литвин: «Я з вами не жартую. Ви сиділи в тюрмі. Ви визбируєте з колін крихти, а це тюрма. Тюремні університети, дворічні. Після п'яти визбирують трохи інакше. Після п'яти, як з нашої практики, трохи інакший і глузд. Звивихи — те-те...» Зек смокче скрута. «Хе-хе, приятелю». Зекові кажуть: «За кілька днів у вас закінчується строк і, звичайно, ви страшно хочете додому. Потіштеся — вам не пахне домівкою. На вас заведено нове «діло» і на вас чекає новий строк». Тоді зек щезає в димові. «Ви написали заяву в Президію Верховної Ради УРСР, у якій зводите наклеп на майора Гальського». — «Він намагався мене вдарити». «Ха-ха! А ви знаєте, що майор Гальський найкращий наш працівник?»

Входить огрядний. Старший слідчий КДБ України, Гарбуз. Потім така згадка. (Гарне прізвище: майор Гарбуз). «Ви писали у своїй заяві, нібито в 1965 репресували українську інтелігенцію. Хіба ви інтелігенція? Інтелігенція — це Гончар, я, майор Литвин, майор Гальський... А хіба нас хтось репресував?» Зек затулюється скрутом: у два роки ще визбирують з колін махорку, а після п'яти?.. — «А ви сиділи в тюрмі?»

Зекові пахне строк, пахне як цей дим. Зек до всього звик і лише не може звикнути до параш на амнестію. Слідчий у прокуратурі. Малий і трохи хе-хе з

пузцем. Ходить гарбуз по городу, питається свого роду. Чи ви живі, чи здорові — всі родичі гарбузові?.. Симпатичні ямочки на щоках. Біля таких жіночки: ах, ах увихаються. Слідчий: «Будь ласка, подивіться — це ваші вірші?» — «Так, мої». «Можете прочитати їх у передруці на машинку. Як передавали їх на волю, кому?» Зек визбирує з колін махорку. Ви сиділи в тюрмі. «Це мої вірші, мені приємно їх читати надрукованими». А кому передавав зек в листах, то слідчий мусить знати без зека. — «Ви знаєте, що ваші вірші використав Вячеслав Чорновіл у своєму листі до Шелеста?» Звідки зек може знати такі вольні тонкощі? Зек визбирує з колін махорку: «Ви сиділи в тюрмі? Ви знайомі з Чорноволом?» — «О, так, таки, знаєте, людина...» І тоді зек затулюється скрутом...

...Цей рухливий вівторок. Якщо малювати його, то лише малювати частинками. Кожну частинку особно. Особно ніс, очі, губи, уста, руки. «Вибачте, ми поспішаємо», — кажуть очі. «Ми ще зустрінемося», — кажуть вуха. «Пильні справи, розумієте», — ніс. А ще — вони всі дотепні. Ніс — найдотепніший, та очі теж не поступаються свого. А досить образити чимсь губи, як вони надуваються і тоді вуса хвацько і войовниче настовбурчуються: «Не ображайте брата»... Вячеслав з дружиною по груди в гірських квітах. Той рухливий вівторок. «Вибачте, — кажуть очі, — ми негарні, але зате як ми сміємося!» «Як смішно ви це вимовляєте, приятелю?..», — кепкує легковажний ніс. О, той ніс... І русяве волосся задкує... «Теж поважний гість, цей ніс». — «Обвинувачений Чорновіл, з якою метою ви використовували вірш Осадчого «Меморіяльна дошка на хресті» у своїй заяві? Що ви мали на увазі? Як ви зрозуміли цей вірш? Чи не розуміли ви там слідчих Осадчого?»

Чорновіл: «Ні. Я гадаю, що Осадчий веде мову про західнонімецьких імперіялістів». — «А чим ви можете ствердити?» — «А в нас не ставлять на могилу

хрестів, а тумби з зірками. Хрести ставлять тільки за кордоном...» — «Ох, який дотепний цей ніс», — шепчуть очі. «Підсудний Чорновіл, як ви встигли за такий короткий час написати п'ять томів «крамоли»?» Ніс: «Це, знаєте, моє хоббі». Прокурор (переглянувши енциклопедію), після перерви на судовому засіданні: «Я вам не Івано-Франківський прокурор, якого обвели на ватрі*), я знаю, що хоббі — це улюблене заняття...» Повіки лукаво спадають на очі. А теж підсміюються. Чорноволова рука: «Авторитетна наукова експертиза в складі вельми вчених Здоровеги, Маховського, Ящука, Кибальчича... глибоко проаналізувавши графічне розташування тексту документів, що ходили по руках, а також деяких художніх творів, писаних Михайлом Масютком, дійшла єдиноправдивого, що не підлягає спростуванню, висновку: як у перших, так і в других рукописах кожне речення починається з великої літери і закінчується на крапку. Звідси: безумовно, після такої спільності, що ними купно зауважена, виходить — усі твори, що ходили по руках, писав Михайло Масютко...»

Ох, ці кокетливі губи, казна-що виказують з себе, великі пані. І волосся ображено задкує з чола. І тоді здивовано підлітають догори брови: «Щось кажуть нам прокурор...» Останнє слово. Чорновіл стає і каже:

— Ленін писав, що в нашій країні кожна куховарка може керувати державою... Я хотів пересвідчитися в цьому. Що з того виплило, — громадяни судді зараз повідомлять нас.

*) Коли судили в Івано-Франківську вчителя Михайла Озерного, то одним з факторів обвинувачення було слово «ватра», яким він найменував учнівський вечір, що їх звичайно величають «Огоньком». Прокурор сказав, що в 12-томному українському словнику слова «ватра» він не знайшов. Озерний був тоді дуже вражений, що за кілька місяців його ув'язнення на Україні встигли видати 12-томний український словник...

Тоді вуса посіпаються в скрадливому усміхові : так сміялися козаки — « він сьому випивши осьмуху ». І тоді пенсіонер, якого зобов'язав соцзабез неодмінно бути присутнім на судовому засіданні, не втримався. Пенсіонер із залі суду спершу кричав : « Пазор, пазор, до ручки дашли, Чорновол ». А на кінець, після останнього слова : « Нет, що ні гаваріте, — етому Чорноволу только в Совете міністров работать ». — « Ви, што, гаваріте, і не стидно? » — із залі. « Нет, я сам всьо увідел, етому Чорноволу только в аппарате совета міністров работать ! »

Цей рухлявий вівторок. Якщо малювати його, то слід викладати на полотно кожную частину осібно. Осібно ніс, губи, вуса, брови, руки... Там вони існуватимуть цілком розумно, як демони, і в кожній з них упізнаєте Вячеслава Чорновола...

...Зека випускають додому. Можна б продихнути — нарешті. Зек тягне за собою дистрофічну валізу, набиту книгами, і йде до виходу. Зек відчуває, як за ним хрюскають двері, як забігають наперед чийсь покvapливі погляди, що не мають свого визначення, а існують лише для виправдин в'язня.

Пригадати — Явас, вузькоколійка : « Еті забори, ето ані так здавілі широкою железною дорогу, шо ана стала узкой... » Чути як щось упирається в плечі і втискує в двері. « Дай Бог здоров'я ! » — наче б то вкрадливо, і наче б то не голос. Певне, кроки. Чий ? — Це мої, — думає в'язень. — Вони з-заду і спереду мене. Збоку і згори. Парадні двері, якщо не проскочити, заштовхують своїм громаддям назад. Тоді не випустять більше, і ніхто не повірить, що заштовхали назад двері. Посадять знову. Скажуть : « Нахально оставіл камеру ». І т. далі.

Зек поспішно ступає на пішохід і враз відчуває себе непевно : пішохід кудись спливає з-під ніг. По двох роках світ став величним і сповнів, як жінка, він перехиляється, і трамваї біжать, і будинки розгой-

дані й неспокійні. — Це воля, — думає зек. Але він радше схильний мовчати. Він думає про склеп на цвинтарі, про безпритульний цвинтар, якого витіснили за місто будинки. Зек робить крок, другий. Зек звик ходити, він більше ходив, аніж стояв, але під зеком знову спливає пішохід: там, позаду, табори, спереду — друзі, повсюди одні люди, але чому так втрачено під ногами нетривкий звичайний камінний пішохід?..

Львів. Березень — травень, 1968 р.

ТЮРЕМНІ І ТАБІРНІ ВІРШІ

ТЮРЕМНІ ВІРШІ

**
*

Син народивсь, а я мов не живу,
Гнию безкрило під трьома замками.
Столипінський вагон — і на Мордву
Святий Петро важку відчинить браму.

Чи я один? Йшли мільйони нас
На Кос-Арал, за Соловецькі стіни.
Священним ім'ям сина України
Ввійшов у світ і наш малий Тарас.

6/V. 1966 р.

**
*

Знову день пішов у небуття,
Зник у ніч, немов зникають тіні.
В небуття обернеться й життя,
І людина вступиться людині.

Вступить крісло, стіл і шафу книг,
Мислі, серце, волю і хоробрість...
Та коли страждання є в одних,
Не вступайте іншим, будьте добрі...

15/V. 1966 р.

**
*

Уже відбив відбою час...
І хоч не звик я спати рано,
Та за нескорення — догана.
А тут не скоришся, якраз!

І знову думи — гайвороння
Обсіли осінню поля.
І голова од них холоне,
Як листопадова земля.

Та що тут вигадаеть? Спати...
Все, все, усе перетерплю.
Дніпро згадаю, і Карпати,
І, засинаючи, люблю.

24/V. 1966 р.

**
*

До мене ніби в гості 30 літ
Постукали несміло й боязливо.
А я осунувся, з обличчя зблід,
І з серця крапле кров, як піна з пива.

Неначе в джунглях стрів я сам на сам
Казкового дракона в лютім жесті,
Отак карався я людьми й життям,
Іржею роз'їдався, як лоскут жерсті.

Чи ради того кров налляла вщерть
Здорове тіло, щоб зганьбить навічно?
Дзвенить воно... Втікає люта смерть,
Повита жахом, як мандрівець ніччю...

Нудьга і самота січе дощем,
І гусінь відчаю гризе і боре...
Чахотка мозку, рани сильний щем, —
Минуло півжиття,
як риби слід у морі...

25/V. 1966 р.

З ЦИКЛУ « СПОГАДИ ЛІТА 1965 РОКУ »

**
*

Високі гори. Шпилів частокіл.
Горять очей незлічені ожини.
Застиг вогонь на листі,
Світлий джміль —
Журчало сонце.
Осінь в полонині.
Коров не видно.
Тропок мідний альт
Звучить. І ніби близько,
І далеко...
А ген внизу розкішний лист-вуаль, —
Дерев, неначе книг в бібліотеках...
Смерічки — то поезія Сафо
І феєрії Українки Лесі...
Яких тут лиш нема
Художніх форм? —
Сонети, притчі, лірика Олеся...

Дуби поважні — проза Льва Толстого,
І графський світ, і княжі заняття...
Я в міражах Карпатських, —
Як в чертогах, —
П'ю молоко природи, як дитя.

25/V. 1966 р.

ЧЕРСТВИМ СКЕПТИКАМ

Не будьте добрими, лихі.
Не усміхайтеся, похмурі.
Дерева не ростуть на мурах,
Не тягнуть соку із дахів.

На ваших кам'яних серцях
І на дахах пустої мислі
Лиш мох росте, цвілий і кислий,
І бубнять громи на дощах.

27/V. 1966 р.

* *
*

Не квітнуть липи в жовтій піні,
А, може, збили бурі злі?
А, може, запах не долине
Сюди із віщої землі?

З землі казкової жар-птиці,
Із тополиного срібла,
З землі, що батьковою сниться,
З землі, де мати сповила.

З землі, де липи вже розквітли,
Де наливаються в селі
Піснями — ночі,
Ранки — світлом,
А люди — соками землі.

31/V. 1966 р.

**
*

Один...
Півмісяця — лиш пшатки щебіт...
Як вовк у загнанім куті,
Дивлюся на щілинку неба —
Єдину радість в самоті.
« Ну що б, здавалося, слова,
Слова та голос — більш нічого »...
Є слово, що добро вбива,
Є голос, що пригріє злого...
А я не втратив голос?
Ні!
Відповідає ліжко й стеля,
Дніпро, і Довбушова скеля,
І сива мрія на коні.

2/VI. 1966 р.

ТАБІРНІ ВІРШІ

**
*

Варварі Губенко-Маслюченко

На обмерзлих, липких перекатах,
Де не вишні цвітуть, а сніги,
Брів я долею Вишні Остапа
У бушлаті хули, не жаги.

Сніговиння білясті гадюки,
Мчали шквали розшурханих жал,
Завивали завихрені звуки
Безкінечний хуртечний пожеар.

Земле, земле! Зозульні діброви.
Земле, земле! Далеко еси...
Земле, земле! Яка ж ти чудова,
Усміхнись у серпанку краси.

Засвітись мені сонячним сходом,
Покрасуйся вербою в Сулі...
Як давно я не був у народу.
Як давно я не був на селі.

.

Україно, зозульні діброви,
Україно, далеко еси...
Україно, яка ж ти чудова,
Усміхнись у серпанку краси.

Вітровію, вдихни мені крику
(Я сторицею в муках люблю)...
Світку мій, не німій без'язико —
Відкричи обважнілу хулу.

На землі, на півкулі покатій,
Крізь оселі безмовних очей
Брів я долею Вишні Остапа
Не до крику юрби, до людей.

« СОНЕТИ БАТЬКІВЩИНІ »

**
*

Куля — перший мій слідопит,
За обов'язком чесної честі
Я по тюрмах сидів не від месті,
Не з мовчання, не від сліпоти.

Батьківщино, чи знаєш ти?
Я тобі відкриваюся чесно :
Я не випив гріха ні наперстка,
А за горе мое — відімсти.

Не дивися на мене косо,
Не дивися крізь тиф протоколів,
Не дивись крізь тумани брехні...
Не гостри проти мене косу...
На засніжених тропях долі
Теплу руку подай мені.

**
*

І довіряться чесні очі,
І торкнуться чисті вуста.
Відбродили юнацькі ночі,
Я дорослим, мужчиною став.

Все було : матюком гуркочуть,
Кулаки поза вухом свистять,
Шлунки хліба глевкого хочуть
І одержують « в господи мати! »...

Це було у двадцятім столітті,
Це було при дослідженнях місяця,
Це було в мої тридцять літ.
Я з тюрми уростав в повноліття.
Шмат землі за дротами місячно
Став утричі тобою болить.

**
*

Ген Володимирська могутня траса,
Де криті воронки повзуть нічною тінню.
Діливсь я в тюрмах долею Тараса,
Лишивши кров Тарасика Вкраїні.

Давно, можливо, теплих іскр проміння
Загусло б в пожарища чорній масі,
Можливо, і не знати Україні
Про крематорій духу у Явасі.

Та як діливсь я долею Тараса,
Лишив життю Тарасову кровину...
Всі Соловки, централки, всі Яваси
В його думках згадаються, Вкраїно.

...Як рок послав мені Тарасову стежину,
Лишив я кров Тарасика Вкраїні.

ЕЛЕГІЯ САМОТНОСТІ КАМ'ЯНОЇ

...Бо коли провадили допит,
То свідок був за стіною.
Тупав бентежно чобіт
Підощвою кам'яною.

— Було? Гугнявий рокіт.
— Було? Тваринний сказ.
Бухкав подвійно чобіт
Каменем в серце якраз.

— Було? Посипались гори.
(А за стіною крехкіт).
— Так було, їдрі твою в корінь?!
— Ні, не було.
І регіт.
Тупав тупо чобіт
Там, за стіною,
Коли провадили допит
Самотності кам'яної.

НЬЮ-ЙОРКСЬКА ЕЛЕГІЯ

Посвята Ів. Драчеві

Шкварчить неон. А як шкварчить неон?
Як хліб глевкий на висохлій постельні!
Чи гризли хліб той радники ООН
Після нічної зміни у котельні?
Після нічної зміни, після восьми годин
І руки, як поліна, і ноги, хоч відкинь.

...Трикутні гасла, трикутний тон
І блискавки реклам цивілізації,
І лімузини радників ООН,
І промовляє вірний син козачий :
— Леді й джельтмени, панове,
Я вірний син, я тихий сон,
Я — можновладець паперовий,
Я — ласки лева унісон.

Притихлий зал і панорама лик, —
Кольори стиглих яблук і ожини...
І кожний до фотописа прилип,
І кожний б'є у клавіші машинок...

...Іване, Іване, погано в ООН,
Ні рейки не б'ють, ні шізо, ані ґратів,
Направо — Венера, вперед — купідон,
Їй-богу, робота по благу.
Купажі настоїв, пружиниста софа,
Велюрово-ніжні слова...
(Райдуги симфоній), кілометр філософій
І... перелесниця — удова... *)

*) Дужками позначається здогадне відновлення пропущеного, крапками в дужках — нерозбірливі місця в рукопису.

З ЦИКЛУ « ЕЛЕГІЇ ТЕОРІЇ ВІДНОСНОСТІ »

« Тепер ніхто уже не вважає, що природа у всіх своїх виявах повинна точно дотримуватися встановлених законів. Ми не стикаємося в повсякденному житті з застосуванням принципів відносності й квантової механіки, а тому так званий « здоровий глузд » не підходить до розуміння атомної фізики і процесів, що відбуваються на високих швидкостях ».

(Г. Мессі, Нова ера в фізиці).

I. ЕЛЕГІЯ ТЕОРІЇ ВІДНОСНОСТІ ЗАГАЛЬНОЇ

Закрутило, замело, запінило,
Забруднило, за живе взяло :
Де це чувано, де видано, де співано,
Що гузниця править за чоло?

Вуші розпателялись розмовами,
Люд на головах в черлений світ пішов.
Камуфляжі нетлею чудовою
Зразу обступили, як любов.

Звали честь ганьбою за вітриною,
В куштиках цитат, в пилу наук,
Чесність опаплюжено провинною,
Ввічливість обернено в матюк.

Хто це, де це швидкістю столикою
Вудить із калюж здоровий глузд,
Чваниться вгодованою пикою,
Синьою й широкою, мов гузн?

Хто се... де се... нічкою серпневою
Чатував з пістолем у саду
За моєю мрією вишневою,
За моєю вишнею в плоду?...

Хто се... де се... Вишне і калино,
Фізика ні в чому не повинна.

**
*

Де ти, де ти, далека муко,
Де ти, де ти, досвітня мріє?
Як розп'ятий нащадок Марії,
Я прикутий за ноги і руки.
Я прикутий за мозок і губи,
Впнулось в серце жало ностальгії,
Пожарище душі ледве тліє,
Я з ганебним мовчанням у шлюбі.
Мої непрометесві груди
Колупає орел матерщини...
Де ти, де ти, циганська приблудо,
Де ти, ніжна моя Батьківщино?...
 А орел колупає груди...
 Значить, є і орел... і груди!

**
*

Помиляються раз у житті,
А помилка пече все життя.
Я і вигадав півкаяття
На бруднім перехрестку в путі.
У алькові в сумній самоті
Бився сокіл мого маяття...
Думав я : щось не так в цім житті,
Раз отак матюкалось життя.
Думав я : та дмухнуло повітря...
Думав я : впала квітка на груди
І підтримки, і слова міцніш...
В Батьківщину злітаю я вітром,
Там мене зрозуміють люди;
І довіряться серцем мені.

**
*

Як Орфей вирушав в путь зловісну
Рятувать чарівну Еввідіку,
Він заграв на кифарі пісню,
Щоб наслала на душу ліки...

І Орфей відшукав Еввідіку,
Та між ними воскресли грати...
О Явасе, колимський брате,
Кос-Арале двадцятого віку!...

Тут весною, улітку, узимку
Пухнуть злоби людської брості,
Тут, співаючи довгу волинку,
Ріжуть словом мене до кості...

...Ріжуть очі, на жертву ласі.
Рак на мозку безглуздя —
Явасе-Явасе-Явасе!...

**
*

Зима дозріла у зерні,
Гілки дерев дзвенять, мов коси,
І, вив'язавши у покоси,
Цілує вітер в губи сніг.

Тут мертво тиша спала досі,
А кіт мурликав коло ніг.
І тиша визріла в мені
В мелодії тихоголосі.

Як скрипка вихопила ноту —
Із серця бризнув меду сік...
Не був, не чув свого (народу)
Не рік, а ніби цілий вік.
Недопізнав вітрів ранкових;
Не втішив духу слухом мови.

**
*

Батьківщино, чую, наче рану,
Біль твоїх задумливих пісень.
Знову біль — єдиний мій хісен —
У душі терпкому океані.

Океан мовчання... Рік, мов день,
І пелюстки, й дим, і сніг розтане...
Яблука відстигли на прощання,
Ворон сів на яблуневий пенъ.

Бо коли везли (із України)
На очах порубані сади,
Мов пенъки тужили на колінах,
Як везли достиглі вже плоди.

...А снігів, снігів, аж зараз тьмяно.
Скільки тут бинтів на свіжі (рани).

*
*
*

Вже котики на вербах нашорошені,
Вже писанки на селах манять зір...
Поглибли ночі у веснянках зір...
А днями чавкає остання ожеледь.

Уже калину витягли із кошиків,
Солодких пирогів напik вже кожен двір,
Уже берізки б'ють у струни лір,
І тане сніг, мов рвуть листки із зошитів

Вже дядько вус підкручує... Вже думно
З землею у пучках міркує про врожай...
Яке ж бо ти, життя, і мудре, й нерозумне,
І жнеш, і сієш, і в далекий край
У вир синів проводиш нетерпляче,
Щоб остудити їхню кров гарячу.

**
*

Якби і вік не бути (на Україні),
Допоки є повітря у легенях,
Допоки мислі, ніби діти кривні
(...) щохвилі і щоднини...

Допоки кров нуртується у венах,
У кожному слові, в кожному болінні,
У кожному подиху (живе Україна),
Допоки спадок прадідів у генах.

Летять у небо літаки і птиці,
Кохані, привітайте і од мене
Дніпр волошковий, медяні пшениці,
Чебрець Карпат і спів степів черлених.
Я з нею — доки смерть впаде на сині,
Хоча б і вік не бути (на Україні).

**
**

Човники сумніву пряжею днів
Тчуть полотно буття.
Наче в порубанім лісі пні,
Спотикає мене життя.
Дружина чекає мого вороття.
Півники на полотні...
Вічне, як демон, гірке маяття
Доля судила мені.
...Якось гостило в душі село,
Динями пахнув город.
Ще гірше в цім світі бути могло б, —
Каже філософ народ.
(.
.)

**
*

Люблю я світ. Я у дитячі роки
Ждав маминої ласки, — літа жду.
Нашпилені (др)оти, вузькі, як тропи,
Ступлю хоч крок — (н)авіки упаду.

А десь життя, як вулик, за (дрот)ами,
Нектар медіє у палатах сот.
А я на другій стороні рек(лами),
І не один, (зі мною мій народ).
(.)
.)

**

Уже на гілках — краплі рос.
Вже фрески гумору на душах.
Уже рійки пухнастих ос
Метелять рідко і недужо.
Уже цвітуть дівочі ружі,
Вуста розкрили сміху брость.
Вже неба волошковий кужіль
На руки кинув сонця горсть.
Уже поширшав день, як повінь.
Як дзвін, поглибшав виднокруг.
Слова підтримки і любові
Докинув на поштівці друг.
Немов дочув я в пульс укола,
Аж спав тягар з плечей (.)

**
*

Як лист опалий, у зажурі
Мій день вкружляється у ніч.
І я пливу в літературу,
До серця серцем, віч-на-віч.

Тичина, Плужник — пам'ять зрима.
Як міх, роздмухую чоло.
Багаттям палить кожна рима,
І що не образ — то село...
Обличчя — цвіт соняшниковий,
І небо — всесвіту вуаль.
І тиха пісня вечорова :
Бузок, полин, жасмін, печаль.

І б'ють по клавішах — у зорі
Тендітні пальчики дерев.
І я Адамом у просторі
Байдуже назираю Єв...
А ще — нікого. Тведь зелена.
Я з каменем думок в руках.
І мамонт світу пре на мене,
А в мене — усміх на очах.

МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА НА ХРЕСТІ

Містом іде людина,
Бродить людина містом.
Била людина людину
В темних застінках слідства.
Пінилась паща рота,
Тисся кулак кастетом,
Гузном кривлялась морда —
Жодного рикошету.
Квітне світанок з туману,
З неділі аж до суботи,
З роботи і на роботу
Ходить людина в шані.
Совість — ампутувала,
Честь — продала за гроші.
Людина в майорськiм кльoшi
Мріє про сан генерала.
В пазусі — матерщина,
В шлункові — кип кон'яковий.
Іде еталон любові
(До) гривнів від Батьківщини.
Наче нетля до лампи
Вколо петляє челядь,
Що дошку меморіальну
« Шефу » на хрест почепить :
« В ямі оцій зарито
Всепобивне забрало.
Тисячі ним побито
За єдиний сан генерала ».

ВИШНЯ НА УЗБІЧЧІ САДУ *)

Вишні Остапові ці дарую пекельні октави

« Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть »

(Т. Шевченко)

I

Коли весни розплющують квіти,
Білі бджілки — то роси в зіницях.
Знов спалахує цвітом вітер,
Наче кров, грають вина в пивницях...
Юна кров лоскотливої хіті
Будить нерви, як дзвін на дзвіниці.
Б'є на сполох пора кохань
Стожадібну юначу рань.

II

Шумувала білявим шумом
Піна хвилі морського прибою.
Сивій кобзі кобзар у задумі
Поділився журбою сипкою.
Пахли руки печеним парфумом,
Мліли ноги важкою ходою.
Зорі мигали за вишнепадом —
Плакав цвіт на узбіччі саду.

*) Подано тільки окремі октави, які дійшли повністю.

III

А як пальці здолали проквілля,
Наче дамбу прорвала водиця.
Розгойдалась душа, як весілля,
Очі — дві больових криниці.
Із трьох дол, із трьох гір люди зілля
Принесли на задобру криницям.
І злилися над шляхом тиші
Людські лица із квітом вишні.

IV

.
.

V

З хуторів, де в ярах, над ставами,
Як намисто, хатини в садах,
З одноногими журавлями,
З самокрутками у зубах,
З хуторів-солов'їв між гаями.
Що співали про власний жах.
З хуторів, де орався лан
На горбі і на поті (селян)

VI

.
.

VII

.
.

VIII

І пелюстка розквітлого марення
На струну розхвильовано капнула.
І струна, мов під струмом зварення,
Від зненацького болю кавкнула.
А кобзар від разючого зранення
Ще співав — і слова в людях танули.
Наче ліки на болях ран,
Розсвітала атласна рань.

IX

І тоді кобзаря ласкаво,
На очах — чарівне довір'я —
Запросили попити кави
До будинку, що за узгір'ям.
...Ще відлунював праліс « бра-а-а-во »,
А йому на губах перегіркло.
Розбрелися; лиш хлопчик, мов я,
На дорозі чекав кобзаря.

X

І пом'якла земля, мов канапа,
Під утому моїх чекань.
Я не бачив тебе, Остапе,
Але чув голосіння ран.
Праг до сонця твого, Остапе,
Та скосив мене рейфер жадань.
І пішов я шляхами долі
Світ за очі, за Дніпр, за тополі.

XI

.
.

XII

.
.

XIII

.
.

XIV

.
.

На коліна зіперся похило,
Як на Байковому, на могилі.

XV

А навколо пелюстки снігу
Висипали узбіччя саду.
Він присів від важкого бігу
Дум глибинних у скронях-свічаді.
І жахнувся : о, дивна втіха —
Білокрилі бджілки вишнепаду?
Аж побожно припав на коліна :
— Так, вишневий (привіт України).

XVI

Білі вишні по селах квітнуть,
Медяницями ягоди дишуть.
О, йому, вже людині літній,
На обочині саду вишні,
Обкупатися (б) в морі суцвіття
До колін, по-під руки, до шиї.
Упірнути у цвіт головою,
Біль втопити, як труп за труною.

XVII

Білі вишні — мов білі дзвони.
Білих весен візитні картки,
Коли пахне земля озоном,
І життя — з поцілунками в парі.
О вишнева хворобо по (...)
Не позначених в жодних картах,
Я тобою хворів до впаду
На узбіччі вишневого саду.

XVIII

Сад вишневий цвіте (на Вкраїні)
І всміхається квітами вишень.
Дозріває моєю кровиною,
І повітрям (вкраїнським) дише.
А жагу моїх болей дитиною
(Україна) в колисці колише.
Я до мозку, до мислі, до тліні
Твій, вишнева моя (Україно).

XIX

Коли грози грозують погрозами,
Як дощі одоцтяться дощатами,
Як невірні всміхаються осами,
Коли в мачухи вірні (старчатами).
Оновляюсь твоїми я грозами,
Квітку гордості зношу Карпатами,
Наливаюся честю по вінця
І всміхаюсь обличчям до сонця.

XX

А Дніпро шуркотливо по жилах
К серцю клеке, як жар на вугіллі.

Дозріваючі очі-ожини
Грають духом цілющого зілля.
І простягує руки дружина,
А мій син на руках — на привіллях —
І усмішку шле батько синові,
І всміхається син до сивого.

XXI

Аж дуби порозкрилили шати,
В неболети на старті тополі.
Я не бачив тебе, Остапе,
Але чув голосіння (в)олі.
Я не чув твого голосу-зваби;
Та пройшов твої стежки долі.
Цвіт життя обсипав вишнепадом
На узбіччі (українського) саду.

XXII

Може, так повелося зроду :
На узбіччі вишневого саду
Зріти пасином (у народу)
Щоб життя
До денця почерпнути вроду,
До кінця побагнути ваду.
І в труні квіти власного хисту
На безкрилих очах хоронити...

XXIII

.
.

XXIV

Замела, закружляла, завіяла,
Затуманила цвітом земля.
Подалася сипким вітровіялом
До блакитного міста й села.
До сердець, до проміння під віями,
І на мозок земля напливла
Та й навпошепки мовила, й вихор
Пробуянив — і стало тихо.

XXV

Тихо-тихо, так поле диха.
Предковічне можуть тиші
На тривожно задумливу голову,
Сад вишневий горить на узвишші
Мрійним плодом духовного голуба.
На узбіччі самітня вишня
Дозріває, як сон до полудня.
Наче голуб, пришпилена вилами
Рветься в вирій побитими крилами.

БІЛЯ ПАМ'ЯТНИКА ШЕВЧЕНКОВІ У КАНЕВІ

Заворушилася пустиня.
Бреду в ударах хвиль легкого хвилювання
В віталістичний храм доби.
Орган наприскує мелодію органну
І душу заспокоює, і дише
Мое неупереджене чуття.
У цьому храмі синя чаша неба
Із позолотою ранкового проміння
У тонах і півтонах возвиса.
Порізьблені орнаменти стремління
Різцем умільців від праскіфських смаків
До квітів Примаченко на фронтоні.
Відкрились Царські Врата — я іду
По килиму, утканому любов'ю
На косівських верстатах саморобних.
І серце стукає : величчя стрічі,
Тієї стрічі, про яку я марив
Безсонні ночі, невгамовні днини
Напруженими м'язами, крилатим
Польотом думки, що мені веліли
Успадкувати в жилах традиційно,
Як внутрішню (с)вободу й порух духу
Мого народу.
А довкола тиша
Опанувала всесвітом, як мати
Над волею синів своїх одважних,
Що вшанували прибуттям родину.
Цю сповідь слухали лише дерева,

Напруживши зелені вуха листя,
Цю сповідь випивали тільки квіти,
Пелюстки лиць вгорнувши у повітря.
Цю сповідь ледве-ледве чули трави,
Маленькі гномики в зеленій уніформі,
Вони усі були порядні люди...
Благословив цю сповідь місяць-батько,
І лив срібliste сяйво тихим морем.
І я йому промовив : — Повернувся
З твоїх (с)тежин, обходжених достоту
Синами милостивого (н)ароду.
Він не питав мене про (д)икі мандри,
Напевне, мав гумор не поетичний,
Шарад-метафор не метав довкола,
І щедрої уяви не натужив
У пошуках епітетних лоскотин.
Він мовив тихо : Повернувсь, це добре,
Хоча раніш верталися лиш димом,
Берізками з прогнилими серцями
І вогниками фосфору з могил,
Яких ніхто ніде не відшукає.
Заворушилася червона постать,
Злетіли брови-пурхнуло дві пташки,
І мрамур рук цнотливістю дівчатки
Обняв мене : це добре, повторив,
Що (п)овернувсь. Це буде твій (п)очаток.
Застигли дзвони у природи в храмі,
Я наново у світ пішов. Я з вами.

**
*

Три дні, три ночі, три доби безсоння.
Жарівка блякне, як останній сніг.
Ласкава рафаелівська мадонна
Пече мене... В соку очей знеміг.
Ти — той родник із підземелля тайни,
Що бухкає вогонь, немов дашавський газ.
Ти нерозгаданою долею (У)країни
В молитві мовчазній застигла. Блудний час.
Полин довічних мук за насолоду,
Крізь очі, крізь вуста, крізь дух твій перейти,
І випити любов-хулу (на)роду
І вмерти з вдячною свідомістю (м)ети.

**
*

Слід прямо до капкану.
Вовчий?
Так, приготуй рушницю.
О боже! Що? Не спіймався?
Утік,
Залишивши лапу своєю.

*(Ціна Свободи) *)*

*) Цей і наступні твори — можливо, переклади.

**
*

Не даючися стриму,
Сонячного кольору кінь
Прощумів на крилах,
Ніхто не помітив його появи.
Стою я самотньо посеред дороги,
Тримаю в руках
Опалі з копит заржавілі підкови.

(Юність)

**
*

Є одне місце,
Яке я вважаю академією свого життя.
Жоден навчальний заклад
Не дав для мене стільки того,
Що називається справжньою свідомістю,
Як цей заклад...
Сьогодні ходив я і думав :
Згвалтувати чужу дружину.
Думав одне село пограбувати.
Думав одну людину ввести у капосне діло,
Та всі ці думки розвіялися у мене,
Коли я побачив цей заклад.
Ніби забило джерело,
Очистилось і заструмило
Новими мріями
Моє серце.

(Цвинтар)

**
*

Твое життя було,
Як випадковий постріл.
Даремно
Згорів порох,
Даремно
Розплавився свинець.
Хоча б тепер узяв шомпол
І прочистив свою рушницю.

(Помираючому)

**
*

Гора...
Небо торкається її сивої вершини.
Всього, що тільки є на землі,
Вона сягає вище.

(Честь)

ОКРЕМІ СТРОФИ З ПОЕЗІЙ,
ЩО НЕ ДІЙШЛИ ПОВНІСТЮ

**
*

Чорнять мозок і гвалтують шлунки,
Хліб глевкий, аж людський капле піт,
Гадь повзе тут між людських стосунків.
Тільки й спільності, що погляди на дріт.

**
*

Я не мастак без карт гадати,
Чи між людьми ще є повага :
Бо надто вже аж забагато
Триповерховий мат кагатив
Повчитель мій веснянкуватий
Із гідної себе ватаги.

**
*

Мій холостий, мій злобний намір
Презирства вартий... і хвали!
Мій намір народився в ямі,
В могилі людської хули.

**
*

Ледве од шоку оклигав
У півтінях п'їтьми,

Читав і раніш, та по книгах
Не відчуєш (тюрми).

**
*

Тю(ремна) лазня за стіною Миру ¹⁾.
Відміряно на душу півгодини.
Там гул міський бринів мені, мов ліра,
І я намислював себе на Ук(раїну).

**
*

.
... : із українського села
Я випурхнув. А хмари крешуть,
І спека сонць, і кволість крил.
Апостоли у вічі (б)решуть
Із сірих (м)армурових брил.

**
*

Щось не читається у мій тридцять один.
На тумбочці — Шекспір і Сартра п'єси...
Для нас в (ч)ужому краї навіть дим —
Смердюча нечисть.

**
*

А тут усе наготові :
(Д)роти, (ба)гнети, (ма)тюки,
Мов (к)ров, у шалі вихоровім
Із неба капають зірки...

1) На вулиці Миру (кол. Сталіна), 1. у Львові знаходиться слідчий відділ та тюрма-ізолятор Львівського КГБ.

ПЕРЕСПІВИ З ФЕДЕРІКО ГАРСІЯ ЛОРКИ

1. « Мemento »

Коли помру,
Мене з гітарою
Поховайте
На косі піскуватій.
Коли помру,
Серед апельсинів
І м'яти.
Коли помру,
Якщо захочете
 в флюгері
Поховайте!
Коли помру.

2. *Ireni Garcia*

(служниці)

В струмку
Танцюють тополята
Одне з другим.
І деревце —
Чотири гілки —
У танку теж.
Ірено!
Доці настануть
І сніги.
Танцюй в зеленому,

В зеленому-зеленому,
Щоб міг тобі я супроводити.
Ай! Як тече вода!
Ай! Серце моє!
В струмку
Танцюють тополята
Одне з другим.
І деревце — чотири гілки
У танку теж.

3. Дерево

Як ся маєш, стояче дерево?
Як ся маєш, терпляче дерево?
Як ся маєш, одначе, дерево?

Ех ти, дерево, дерево...

А довкола — грюкіт, дзвякіт пил,
Жили пульсів, пульсування жил.
Дерево, ця мова віч-на-віч,
Обезлистишся в осінню ніч
Всеодно...

Так, єдине ти, стояче дерево,
Під дощем і градом бути деревом.
Деревом — і шпалою під рейку.
Деревом на клітку соловейку,
І на зруб світлиці бути деревом,
Всохнути в засуху, але деревом,
Вмерти у гурті несхитним деревом.
Серед лісу деревом марніти,
Серед поля дичкою гарніти.
Дерево з ранковою росою —
Вечеріє смутком над труною...
По ріці життя ішов я берегом
Став (...) і — застиг у дереві.

4. Елегія останньої ночі Федеріко Гарсія Лорки

О ноче, гренадська ноче,
Ніченько, нічко, ночище...
Тут сорок гвардійців проскочить,
Вихорем просвище, —
Ха-ха!

За морем бубнових дахів
Фортеці Альамбра ¹⁾ горстка.
Вежі — у небі птахи...
Гостить у родини, вдихає Гранаду,
Смакує природу і Сьєрро-Неваду
Федеріко Гарсія Лорка.

О, Маріано Пінеде,
О, Маріано Пінеде,
О, Фернандо та Ізабель...
Гучніш, і гучніш, і гучніше гряде
Канте хондо — народна пісня з осель...
О, Маріано Пінеде, доле моєї душі, Маріано,
Ворог у серце влучив, зміряв любов на рану,
О, Маріано...
Зваби Венер чи мадонн принади?
Подвиг людей красивіш, Маріано...
Півонія грацій, півонія рани,
Раноньки, ранки, ранищі...
Сорок гвардійців просвище
З-поза Альамбри-пригорка, —
ха-ха!
Прощайте, маври-пришельці,
Флюгери й срібні крісельця,
Прощай, Федеріко Лорка,

1) Альамбра — маврійська фортеця в Гранаді.

Сорок гвардійців затворами

хльостко

і

вернулися рикошетом

У сорок мозків — сорок мушкетів.

А Лорка з розхристаною гітарою

Пішов на побачення з Маріаною.

З М І С Т

	Ст.
Михайло Осадчий	7
Більмо	9
Частина I. Комедіянти	11
Частина II. « Місто сонця »	79
Тюремні і табірні вірші	153
Тюремні вірші	155
Табірні вірші	163

